

ΠΑΡΑΛΟΓΟΣ ΛΟΓΟΣ
Συμπτώματα και θεραπείες

© Νίκος Σακκάς
Καλαβρύτων 18, Γέρακας, 15344

© Εκδότης: ArtDrop, Polis-21
Σπαθαρικού 5, Μέσα Γειτονιά, 4004
Λεμεσός, ΚΥΠΡΟΣ
info@artdrop.net - www.artdrop.net
Νοέμβριος 2013
ISBN: 978-9963-2981-1-2

Νίκος Σακκάς

ΠΑΡΑΛΟΓΟΣ ΛΟΓΟΣ
Συμπτώματα και Θεραπείες

Artdrop - 2013

Κεντρική έντυπη διάθεση:
Βιβλιοπωλείο: **έπί λέξει**
Ακαδημίας 32, ΑΘΗΝΑ
τηλ: +210 3388054

e-shop: www.artdrop.net

Ψηφιακή έκδοση (εισαγωγή):
www.artdrop.net/logic

Αφιερώνεται στους εργάτες της λογικής όλων των
εποχών και όλων των πατρίδων που τους ένωσε η
μεγάλη περιπέτεια του ανθρώπου που όλοι μαζί,
αθόρυβα, σκηνοθέτησαν.

Ευχαριστώ το ανίψι μου Ηρακλή, ένα εξαιρετικό παιδί και
εκκολαπτόμενο φιλόσοφο, μόλις είκοσι ετών. Για τα στοιχεία
που μου έδωσε και τη σιγουριά που μου πρόσφερε, ότι
υπάρχει λύση.
Ευχαριστώ τον παλιό, καλό μου φίλο Χρήστο Χουσιάδα, για
τις σημαντικές παρατηρήσεις και τα σχόλιά του.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	10
1. Το ψέμα, το ωμό ψέμα	19
2. Η παραμορφωτική σκιά των συμβόλων	23
3. Η γενίκευση ως άλμα στο κενό	30
4. Η άγνοια αριθμητικής	35
5. Αιτιατό χωρίς αιτία	43
6. Στοχεύοντας το άτομο (ad hominem)	52
7. Οι δρόμοι των αντιφάσεων	55
8. Η γραμμική ψευδαίσθηση	59
9. Ο δωρεάν χρόνος	65
10. Οι καλοί και οι κακοί	70
Επίλογος	75
Αναφορές	81

Εισαγωγή

Συμβαίνουν παράξενα πράγματα. Και παράξενα πράγματα ακούγονται και στην τηλεόραση, γράφονται στις εφημερίδες. Μικρά παράξενα, όπως, για παράδειγμα, που οι σπουδές στα ΤΕΙ όλης της Ευρώπης είναι τρία χρόνια αλλά στα δικά μας είναι τέσσερα. Μεσαία παράξενα, όπως η πρωτοφανής εκπροσώπηση που έχουν φασιστικές και σταλινικές ιδεολογίες στο ελληνικό κοινοβούλιο, εκπροσώπηση που δε θα τη βρει κανείς, ούτε τη μια ούτε την άλλη, σε καμιά, κυριολεκτικά καμιά, χώρα του πλανήτη. Και κορωνίδα της παραξενιάς είναι η εκκωφαντική οικονομική κατάρρευση της ίδιας της χώρας, σε μια ιστορική περίοδο που είχε τις καλύτερες προϋποθέσεις από ποτέ. Που θα τις ζήλευαν χιλιάδες χρόνια Ελλήνων, πίσω μέχρι τον Περικλή.

Το αληθινό μέγεθος της εθνικής μας παραξενιάς το αντιλαμβάνεται κανείς, στην πραγματική του διάσταση, όταν έρχεται σε επαφή με άλλους πολιτισμούς. Γιατί τότε δέχεται ερεθίσματα, βιώνει προκλήσεις. Ζυγίζει και μετράει τα πράγματα. Καταλαβαίνει, για παράδειγμα, ότι η λεγόμενη “κρίση του Νότου” είναι μια αυταπάτη, μια φενάκη. Που δεν επικαλύπτεται παρά ελάχιστα με το δικό μας, το καταδικό μας, μοναδικό πρόβλημα. Γιατί πόσο τελικά μπορεί να μας μοιάζει, ως πούμε η Ιταλία του Νότου, που είναι στην πρώτη γραμμή διεθνώς στο τρόφιμο, στον τουρισμό, στο design, στη βιομηχανία; Φο-

βάμαι, ελάχιστα έως καθόλου.

Θυμάμαι πριν κάποια χρόνια μια συζήτηση που έκανα σε ένα επαγγελματικό τραπέζι με μια Κινέζα, που διοικούσε μια εταιρεία στην Κίνα με την οποία θα επένδυε, στην Κίνα, από κοινού, μια ελληνική εταιρεία. Πιάσαμε την κουβέντα και τη ρωτούσα για την Κίνα, της έλεγα αν νοιώθει και αυτή πως έχουν ξεφύγει ιδεολογικά οι Κινέζοι, έχοντας ανοίξει πολύ την οικονομία στους ιδιώτες, κ.λπ. Με κοίταξε μια στιγμή απορημένα και παράξενα και με ρώτησε: “ρε συ Νίκο, μήπως προσπαθείς να πεις ότι δεν είμαι κομμουνίστρια;”

Μες στην έκπληξη και τη βαριά και ακαριαία τραυματισμένη αυταρέσκειά μου, ω ναι, κατάλαβα ότι αυτό προσπαθούσα να πω. Ή ακόμη χειρότερα, αυτό πίστευα κιόλας, ανακαλώντας, υποσυνείδητα, την ελληνική άποψη περί κομμουνισμού και αγνοώντας την άποψη μερικών δις Κινέζων, που κραδαίνουν τα ίδια σύμβολα, αλλά έχουν τελείως αλλιώς τιμα μισαλά.

Αυτά μπορεί να πάθει κανείς όταν δεν ταξιδεύει, δε συζητά, δε σκέφτεται. Κινδυνεύει να θεωρήσει την παραξενιά του νόμο της φύσης, θέσφατο και ιστορική αλήθεια. Να χάσει την κλίμακα των πραγμάτων, να μπει και να χαθεί μετά και ο ίδιος μες στον αυτισμό του.

Η παραξενιά που ζούμε, συνέχεια και συνέχεια, κάποια στιγμή αρχίζει, για πολλούς μας πιστεύω, και γίνεται βασανιστική. Βασανίζομαι όταν βλέπω τηλεόραση όταν διαβάζω blog ή εφημερίδες. Βασανίζομαι όχι γιατί διαφωνώ, ούτε καν γιατί βλέπω την υστεροβουλία του μυαλού ή το κενό της ψυχής. Είναι συνήθως άλλου τύπου το βάσανο αυτό. Δεν αφορά τις διαφορετικές αξίες και τις αλλιώς τιμες απόψεις. Αφορά τη μέθοδο.

Τη μέθοδο; Δηλαδή;

Ναι τη μέθοδο. Χαίρομαι να διαφωνώ αλλά να μπορώ να συζητήσω. Το αναζητώ και το φάχνω. Όμως, εδώ, περισσότερο από τη διαφωνία, πολύ περισσότερο από την όποια διαφωνία, υπάρχει συχνά η πλήρης αδυναμία να συζητήσεις. Λείπει η μέθοδος και όταν λείπει η μέθοδος, μια κοινή γλώσσα για την ανταλλαγή των επιχειρημάτων, σε πλημμυρίζει μετά γρήγορα η ματαιότητα.

Ο ορθός λόγος, η λογική, είναι η καλύτερη τέτοια κοινή μέθοδος που γνωρίζω. Και είναι ειρωνεία μεγάλη, που αυτή η μέθοδος γεννήθηκε και θεμελιώθηκε στέρεα στην ίδια τη χώρα μας. Από τον Αριστοτέλη.

* * *

Υπάρχει ο ορθός λόγος, η λογική;

Τέτοια, φαινομενικά απλά, ερωτήματα είναι και τα πιο δύσκολα. Γιατί προκαλούν το αυτονόητο, το ριζωμένο βαθιά μέσα μας. Το κρυμμένο καλά κάτω από στρώματα φοβιών, προλήψεων και άγνοιας. Και ας μην ξεχνάμε ότι αυτονόητο ήταν κάποτε, πρόσφατα σχετικά, ότι η γη είναι επίπεδη και ότι λίγο πέρα από το Γιβραλτάρ είναι ο κακός ο δράκος...

Θα πω ότι, ναι, υπάρχει η λογική. Υπάρχει η λογική αν πιστεύουμε ότι η ζωή σήμερα είναι καλύτερη από τη ζωή στις σπηλιές. Αν το υπογράφουμε αυτό, τότε υπογράφουμε και τη λογική. Γιατί η λογική, και τα τεχνήματά της, έβγαλαν τον άνθρωπο από τις σπηλιές.

Αν όμως κάνουμε λάθος; Αν όπως και με το δράκο του Γιβραλτάρ, η λογική είναι απλά μια απάτη, μια εμμονή, που μια στιγμή στο μέλλον θα καταρριφθεί; Για να ξεπρο-

βάλει τότε όλη η μαγεία του κόσμου της σπηλιάς, που σήμερα μας είναι άγνωστη γι' αυτό και τη λοιδορούμε έτσι εύκολα και σφαλερά νομίζουμε ότι προοδεύσαμε και ότι περνάμε καλύτερα;

Αυστηρά λογικά, δε μπορώ να αποκλείσω την πιθανότητα αυτή. Αν κανείς, όμως, το νοιώθει έτσι, ότι μπορεί δηλαδή να συμβούν τόσο καινοτόμα πράγματα, αν τον διαπερνάει μια τέτοια αγωνία, μήπως δηλαδή η διαδρομή του ανθρώπου ήταν τελικά λάθος ή δεν ήταν προς τα μπρος αλλά ήταν κύκλος ή κίνηση προς τα πίσω, νομίζω κάθε παραπανίσια στιγμή του σε τούτο το βιβλίο είναι χάσιμο χρόνου.

Θα προχωρήσω λοιπόν με την υπόθεση ότι η λογική υπάρχει και ότι αξίζει και ότι μας έκανε καλό.

Να τώρα μερικές ακόμη ιδέες για να αποφύγουμε μερικές κλασικές κακοτοπιές.

Η ίδια μέθοδος δε θα μας οδηγήσει απαραίτητα στα ίδια συμπεράσματα. Δε θα μας ισοπεδώσει, ούτε ασφαλώς θα καταργήσει τη διαφορετικότητα. Κανένας τέτοιος κίνδυνος δεν υπάρχει. Αντίθετα, υπάρχει τέτοια μοναδική ποικιλία τριγύρω μας, υπάρχει τέτοια πολυπλοκότητα στα πράγματα για να διαλέξει κανείς το μοντέλο που του ταιριάζει πιο πολύ για να ζήσει, που μια κοινή μέθοδος στην επικοινωνία μας, δε θα μας κάνει ποτέ μονόπλευρους ή επίπεδους. Η κοινή μέθοδος, στη συζήτηση, ένα μόνο θα κάνει. Θα διώξει αυτό το αίσθημα της κόπωσης, αυτή τη ματαιότητα που σε πλημμυρίζει. Και θα αντικαταστήσει τον κενό και, συχνά, υβριστικό λόγο με επιχειρήματα. Και ίσως, αργότερα, αν ο ορθός λόγος γίνει έξις, έξις κοινωνική, διώξει σιγά σιγά και την παραξενιά, που όλο και πιο πολύ μας κυριεύει.

Είναι μετά το άλλο ερώτημα. Μήπως η λογική είναι βαρετή, μήπως δε φέρνει πληρότητα στην ψυχή, μήπως φέρνει πλήξη και ανία; Ενώ το συναίσθημα τα εγγυάται όλα αυτά πολύ περισσότερο; Μετά, πάλι, δεν είναι αλήθεια ότι ένα σωρό καταστάσεις στη ζωή μας, καταστάσεις πολύ σημαντικές για την ψυχή και το μυαλό μας είναι άσχετες με τη λογική; Ούτε όταν κανείς ερωτεύεται, ούτε όταν παθιάζεται με ένα τραγούδι, μια ομάδα, ούτε όταν φυλάει θερμοπύλες, υπάρχει κάτι που θα λέγαμε λογική. Οδηγός, για όλα αυτά τα πολύ σημαντικά, είναι άλλα πράγματα. Είναι το συναίσθημα, είναι βαθύτερες ανάγκες αξιοπρέπειας και ελευθερίας και άλλα πολλά. Που ενδεχόμενα κινούνται και αντίθετα με τα κελεύσματα της λογικής και παίρνουν προτεραιότητα απέναντί της.

Ασφαλώς και η λογική δεν είναι το μόνο στη ζωή μας. Δεν είναι καν το σημαντικότερο. Δεν είναι αυτό για το οποίο έχουν γραφεί τα περισσότερα. Υποκλίνομαι στον κόσμο του συναισθήματος, στην τέχνη, που κυρίως σε αυτό, στο συναίσθημα, απευθύνεται και αυτό θεραπεύει. Και μιλάει στις βαθύτερες ανάγκες της ψυχής μας. Ζωή χωρίς τέχνη δεν τολμώ, ούτε μπορώ να φανταστώ. Χωρίς τον Camus, τον Picasso, τον Beethoven, τον άγνωστο Έλληνα που σμίλεψε από αέρα και αλάτι την Αφροδίτη της Μήλου, ασφαλώς και δεν υπάρχει ζωή.

Όμως πλήξη η λογική, όχι, δε φέρνει. Ούτε είναι εύκολη, ούτε είναι ρηχή.

Ο Αρχιμήδης, αφηφώντας τον τρισβάρβαρο Ρωμαίο, συνεχίζει την περιπλάνηση στους κύκλους του. Και χάνει, γι' αυτή του την παθιασμένη προσήλωση, τη ζωή του. Δεν υπάρχει κάποιο αστείρευτο πάθος εδώ, δεν υπάρχει κάποιο ανυπέρβλητο μεγαλείο ψυχής; Δεν είναι η στιγμή

και η εικόνα αυτή μέγιστος ύμνος στο διαχρονικό αγώνα κατά των κάθε λογής βάρβαρων εξουσιαστών; Και δεν είναι και οι κύκλοι του Αρχιμήδη ένα μέρος και αυτοί, μια αποβάθρα στο λιμάνι, από κει που ξεκίνησε το μεγάλο ταξίδι μας, στις θάλασσες και στους αέρηδες;

Καμιά πλήξη λοιπόν και καμιά ανία. Ίσως ξεγελαστεί κανείς επειδή δεν υπάρχει θόρυβος. Ναι, θόρυβος και φασαρία στ' αλήθεια δεν υπάρχει. Ίσως γι' αυτό τον Αρχιμήδη, τον κάθε Αρχιμήδη, λίγοι θα τους ξέρανε στην εποχή τους. Θόρυβο δεν κάνανε, όχι. Δεν τους ενδιέφερε.

Υπάρχει ακόμη και μια άλλη γραμμή που πρέπει να σας επισημάνω. Οριοθετεί έναν άλλο κόσμο, τον κόσμο μετά τη λογική, τη φυσική και τον Αρχιμήδη. Στον κόσμο αυτό, στον κόσμο της μεταφυσικής δηλαδή, δεν έχουμε λόγο να πιστεύουμε ότι ισχύουν τα εργαλεία της λογικής. Και όσο αυξάνεται η γνώση μας για τον κόσμο της λογικής, τόσο αυξάνεται και αυτός ο άλλος ο κόσμος. Της άλλης όχθης. Σα να θέλει να μας προκαλέσει και να μας θυμίζει τη μικρή μας διάσταση. Προτείνω λοιπόν να σεβαστούμε αυτή τη γραμμή, μεταξύ φυσικού και μεταφυσικού, και να μην προσπαθήσουμε να τη διαβούμε. Ας διαλέξει κανείς ό,τι εργαλεία θέλει για τον κόσμο της πίστης, τον κόσμο μετά τη λογική. Αρκεί που φτάσαμε μετά από τόσους αιώνες και σεβάστηκε και αυτός ο κόσμος, της πίστης, τον κόσμο της λογικής, και δεν προσπαθεί πια να βάλει το Γαλιλαίο στη φωτιά. Ω ναι! Στη δικιά μας γωνιά του πλανήτη συνέβη αυτό μόνο, στην Ευρώπη και στην Αμερική και εδώ και εκεί στην Ασία. Αλίμονο, δε συνέβη παντού, ούτε συνέβη γενικώς. Ακόμη τουλάχιστον.

* * *

Βγήκα όμως από το θέμα. Δεν έχω φιλοδοξία να μιλήσω για τη σημασία της λογικής και των αποτελεσμάτων της, ούτε να προτρέψω κάποιον να αφιερωθεί στις φυσικές επιστήμες, που απελευθέρωσαν και απελευθερώνουν τον άνθρωπο. Ούτε να περιγράψω τη λεπτή γραμμή των ορίων της λογικής με το συναίσθημα ή με την πίστη. Σκοπό έχω μόνο, με αφορμή τη μεγάλη μας εθνική παραξενιά, να ψηλαφίσω λίγο τον ορθό λόγο, να τον προτείνω ως μια κοινή μέθοδο, αξιόλογη, ιδεολογικά ουδέτερη και αποδεκτή από όλους. Να καταλάβω, ίσως, λίγο, γιατί πάσχει τόσο που πάσχει στη χώρα μας. Ζω με την προσμονή, μήπως και μπορέσουμε κάποτε να αρχίσουμε να την προκαλούμε, την παραξενιά μας, μήπως και κάποτε την υπερβούμε.

Και σκοπό έχω να μιλήσω για τον ορθό λόγο όχι επιστημονικά αλλά εμπειρικά. Να μιλήσω για τα συμπτώματα και όχι για τις αιτίες, κοινωνικές και ψυχολογικές, ούτε τόσο για τις αρχές και τη θεωρητική του βάση. Οι αιτίες πηγαίνουν μακριά, δε νοιώθω ότι έχω, ότι γνωρίζω, να πω πολλά. Όσο για τις αρχές του παράλογου και τη θεωρητική βάση της λογικής, δεν πρέπει να υπάρχει πιο πυκνογραμμμένο κείμενο από το έργο “Περί των Σοφιστικών Ελέγχων” του Αριστοτέλη. Στα Μέρη 4 και 5, μέσα σε λίγες σελίδες ορίζονται με θαυμαστή, αλλά και δύσκολη, σαφήνεια, οι δεκατρείς δομικοί λίθοι του παράλογου. Έξι που σχετίζονται με τις ίδιες τις λέξεις, την ασάφεια κατά την εκφορά τους. Για παράδειγμα λέξεις με πολλαπλές ερμηνείες (ομωνυμία κατά τον Αριστοτέλη) που χρησιμοποιούνται γενικά και αυθαίρετα. Και επτά, που είναι άσχετοι με τη γλώσσα την

ίδια, όπως για παράδειγμα η γενίκευση του μερικού και η απολυτοποίηση των συμπερασμάτων, ή το παράλογο που παράγει η άγνοια και η λαθεμένη υπόθεση, “η του ελέγχου άγνοια” κατά τη διατύπωση του ίδιου του Αριστοτέλη, όπου ο έλεγχος έχει τη διπλή έννοια, της υπόθεσης και του διαλογικού επιχειρήματος, που χτίζεται πάνω της.

Θα προτιμήσω λοιπόν να δω το παράλογο στην τελική ευθεία, στην εκδήλωσή του και όχι σε όλη τη διαδρομή της παραγωγής του. Θα ήταν ασφαλώς ενδιαφέρον να δει κανείς όλη την τροχιά διαμόρφωσης του παράλογου σήμερα, από τους παραπάνω, δεκατρείς, αριστοτελικούς λίθους, μέχρι να φθάσει και να καταλήξει, βασανιστικά, σε εμάς. Θα έκανε όμως την προσέγγιση περισσότερο επιστημονική, που δεν είναι στις προθέσεις μου. Προτιμώ την πιο απλή, συμπτωματολογική, εμπειρική, οπτική.

Αξίζει όμως να προσέξουμε στη διάκριση του Αριστοτέλη για το παράλογο, ότι η μια από τις δυο μεγάλες κατηγορίες που προτείνει, πηγάζει κατευθείαν από τη γλώσσα την ίδια. Έξι απ’ τις δεκατρείς φύτρες του παράλογου σχετίζονται με τη γλώσσα, με την κακή και αυθαίρετη χρήση της. Ίσως ρίχνει και αυτό κάποιο φως στη σημερινή κατάσταση, και στις παράλληλες τροχιές που πάνω τους πορεύονται η εκτεταμένη γλωσσική άγνοια και το παράλογο στο δημόσιο βίο.

Διαλέγω τους νέους ανθρώπους ως βασική, ως την πού-με, ομάδα στόχο, και όχι τους επιστήμονες της λογικής. Δυο λόγια, όμως, του Αριστοτέλη θα τα αναφέρω. Γιατί είναι στην καρδιά του θέματος. Θα γράψω και για κάποιες σχετικές απόψεις και θεωρίες του Popper και λίγων ακόμη.

Κυρίως όμως, όπως είπα και πιο πάνω, θα μιλήσω για

τη μέθοδο της λογικής, με τρόπο εμπειρικό, παρά επιστημονικό. Πώς εκδηλώνεται ο παράλογος λόγος, παραδείγματα και λίγες σκέψεις για το τι μπορεί κανείς να κάνει. Στην κάθε περίπτωση ξεχωριστά.

Κάποια παράλογα θα σας φανούν προφανή. Κάποια άλλα πιστεύω θα τα βρείτε πιο ενδιαφέροντα. Ίσως να τα διαισθάνεστε. Ίσως καταφέρω να τα βάλω σε ένα κάποιο πλαίσιο, να τα οργανώσω λίγο.

Ακολουθεί λοιπόν ένας, σημείο προς σημείο, αντίλογος στον παράλογο λόγο. Που στη δυναμική και στην εφαρμογή του ίσως δώσει εμβέλεια στα επιχειρήματα, ουσία στη συζήτηση. Και το σπουδαιότερο. Γαλήνη, ίσως, στο μυαλό μας και μια κάποια πληρότητα και ικανοποίηση στην ψυχή.

* * *

Φουντώνει αυτή την εποχή η βία στη χώρα. Τρεις νέοι άνθρωποι χάθηκαν, πρόσφατα, από το χέρι διάφορων εργολάβων ιδεών, διαφόρων χρωμάτων. Η βία είναι η ακραία μορφή του παράλογου. Η ακραία μορφή του ad hominem. Ας δούμε πίσω από τα χρώματα. Ας δούμε το χαώδες ηθικό κενό. Ας αισθανθούμε και ας αντισταθούμε στην αβυσσαλέα τρέλα και στο μακρύ χέρι της παράνοιας, τώρα που αυτή θρασύτατα περνάει πια πέρα από το λόγο και μετενσαρκώνεται σε έργο. Σε έργο δολοφονικό.

Νίκος Σακκάς, Νοέμβρης 2013

1. Το ψέμα, το ωμό ψέμα

Είναι το ψέμα παράλογο;

Ασφαλώς όχι. Το παράλογο έχει κάποια διακριτά χαρακτηριστικά, εκδηλώνεται με κάποιους ιδιαίτερους τρόπους, που η καταγραφή και ανάδειξή τους αποτέλεσε και την ιδέα πίσω από το βιβλίο τούτο. Δεν είναι μια αφηρημένη έννοια, ένα γενικόλογό κακό όπου θα στριμώξουμε και θα φορτώσουμε ό,τι δε μας αρέσει, ό,τι, έτσι γενικά, κουβαλάει ένα φορτίο αρνητικό.

Το ψέμα λοιπόν, όχι, δεν είναι, καταρχήν, παράλογο. Και αν δεν περιείχε μια, πολύ ιδιαίτερη, έμμεση δόση παραλογισμού, που θα τη δούμε στη συνέχεια, ίσως δε θα είχε καθόλου νόημα να αναφερθώ σε αυτό, ως ένα ακόμη κανάλι μέσα από το οποίο παράγεται και εκδηλώνεται ο παράλογος λόγος.

Ποιος είναι λοιπόν ο έμμεσος παραλογισμός, που κουβαλάει το ψέμα; Το ψέμα, ως μέθοδος και εργαλείο συζήτησης και επιχειρηματολογίας.

Ας δούμε ένα παράδειγμα.

Γράφει ο Θάνος Τζήμερος σε ένα άρθρο του σε δημοφιλές blog, “Είναι δυνατή η νομαδική ζωή στην πυκνοκατοικημένη Ευρώπη του 2013; Η απάντηση, προφανώς, είναι ΟΧΙ.”

Και αναδημοσιεύουν διάφοροι καλοθελητές, δεξιά, αριστερά. “Μπορούν να ζουν οι Ρομά στην πυκνοκατοικημένη Ευρώπη του 2013; Η απάντηση, προφανώς, είναι ΟΧΙ.”

Καθόλου τυχαία η αλλαγή του κειμένου. Ψέμα, ψέμα χυδαίο. “Η νομαδική ζωή” όρος αφηρημένος και μοντέλο ζωής αντικαθίσταται συνειδητά, απόλυτα συνειδητά, με τον όρο “Ρομά”, όρο φορτισμένο, με σαφείς αναφορές σε συγκεκριμένη κοινότητα. Αλλάζει και ο χρονικός ορίζοντας της πρότασης. Ένας γενικός, μακροπρόθεσμος, κοινωνικός προβληματισμός και η ανάγκη για ενσωμάτωση των νομάδων μέσα σε κάποιες κυρίαρχες κοινωνικές νόρμες μετατρέπεται, παίζοντας με μια λέξη μονάχα, σε ένα ρατσιστικό μανιφέστο, σε πρόσκληση για άμεση δράση, που παραπέμπει σε κάτι σαν πογκρόμ.

Ηθικά απαράδεκτο, ασφαλώς. Λογικά όμως; Είναι και λογικά διάτρητη μια τέτοια αυθαιρεσία;

Ένα άτομο, σαν το παραπάνω, που τολμάει αυτή την ωμή παραμόρφωση των λόγων του άλλου, ασφαλώς δεν έχει καμιά συμπάθεια, καμιά αγάπη ιδιαίτερη στην έννοια και στην αξία της αλήθειας. Η ρήση του Σολωμού “Έθνικόν το αληθές” ποτέ δεν του έλεγε κάτι ιδιαίτερο. Όπως και ο σωρός, οι αντίστοιχες δηλώσεις, σε όλες τις εποχές, σε όλες τις χώρες. Του είναι αδιάφορες.

Η δική του η αλήθεια είναι, έτσι το νοιώθει, πιο μεγάλη, πιο σπουδαία. Και αυτό είναι αρκετό για να βάλει, με καθαρή συνείδηση, στο τραπέζι του Προκρούστη, κάθε άλλη, μικρότερη, όπως αυτός νομίζει, αλήθεια. Να την κόψει, να τη ράψει, να προσθέσει, να την πλάσει τέλος πάντων, τη μικρή και ασήμαντη αλήθεια του άλλου, κατά πως τον βολεύει.

Υπάρχει ένα αξιακό χάσμα με τον ψεύτη μας. Πιστεύουμε, οι δυο μας, σε άλλο θεό. Ο δικός μου ο θεός δε μου έχει δώσει μέτρο και ζυγαριά να μετράω τις αλήθειες

των άλλων και αν, στο μυαλό μου, τις βρω μικρότερες, να τις περιποιούμαι κατά βούληση. Μου έχει πει ότι για να αποδείξω ότι η δική μου αλήθεια είναι καλύτερη, πρέπει να βρω πιο έξυπνο τρόπο, πιο δύσκολο. Μου έχει απαγορεύσει και τον Προκρούστη.

Μετά, και εμείς, οι άλλοι, ως αποδέκτες του ωμά ψεύτικου λόγου, αντιδρούμε διαφορετικά. Μας κατακλύζει ο θυμός, ίσως, η οργή. Με τον καιρό και την επανάληψη ο θυμός μπορεί να γίνει γέλιο. Εκείνη όμως η αίσθηση του μάταιου που φέρει ο παράλογος λόγος, όχι, δεν αφορά την περίπτωση του ψεύτη μας.

Υπονόησα όμως ήδη, φίλε ψεύτη, ποιο είναι το έμμεσο παράλογο με το ψέμα σου. Παράλογο, λοιπόν, είναι να νομίζεις ότι τα ψέματά σου θα γίνονται πιστευτά, συνέχεια μες στο χρόνο. Είναι να νομίζεις ότι θα γλυτώσεις τελικά το γέλιο.

Τα ψέματά σου, όχι, δε θα γίνονται πιστευτά. Έτσι λέει η στατιστική της διαδρομής του ανθρώπου. Άρα η μέθοδός σου, πέρα από ανήθικη, είναι και άχρηστη. Με το χρόνο, θα σε μάθουν οι άλλοι, θα αδιαφορούν ή χειρότερα ακόμη, θα γίνεις γραφικός και θα γελάν μαζί σου.

Θεραπείες

Οι πολιτισμένες χώρες έχουν μέσα και καταφέρνουν και περιθωριοποιούν το ψέμα στο δημόσιο βίο. Πρώτον, υπάρχει παιδεία. Αυτή είναι και η καλύτερη μέθοδος για να ευτελίσει και να απαξιώσει κανείς το ψέμα ως μέθοδο συζήτησης και διαλόγου. Δεύτερον υπάρχει ο νόμος. Στο παράδειγμα, πιο πάνω, με τους Ρομά, θα μπορούσε να είχε κινηθεί μέχρι και η νομική διαδικασία. Για moral ha-

rassment όπως λέγεται. Αποφεύγω τη μετάφραση γιατί θα είναι αδόκιμη, δε θα σας πει κάτι, αφού δε νομίζω να υπάρχει στην πράξη κάτι αντίστοιχο στη χώρα μας. Τρίτον, ο ίδιος ο συνομιλητής θα είχε μια αίσθηση ντροπής, που τον αναστέλλει και τον κρατά μακριά από την ψευδολογία και τη διαστρέβλωση. Σε κάποιο βαθμό, αυτό είναι πάλι αντανάκλαση της παιδείας. Ίσως είναι και κάτι παραπάνω, κάτι βαθύτερο. Στοιχείο πολιτισμού, που εδώ δυστυχώς λείπει.

Φίλε ψεύτη, στην Ελλάδα, εσύ είσαι τυχερός, δεν κινδυνεύεις από κανένα από αυτά. Επιπλέον, αν δεν έχεις πάθος και έρωτα με την αλήθεια, δύσκολο να αποκτήσεις πια. Αν είσαι πάνω από δώδεκα χρονών, είναι, θα έλεγα, αδύνατο. Πάθος με την αλήθεια, όχι, δε θα αποκτήσεις και ούτε το προσπαθώ. Μόνο σκέψου το άλλο που σου λέω. Ότι μάλλον θα γίνεις αδιάφορος, ότι θα γελάνε μαζί σου, ότι θα γίνεις γραφικός.

Η μέθοδός σου είναι άχρηστη και είναι παράλογο να πιστεύεις ότι θα σε πάει μακριά. Σκέψου τον ικανότερο εμπνευστή και χειριστή της παράλογης μεθόδου σου, τον Paul Joseph Goebbels. Σκέψου πόσο μακριά πήγε και αυτός και η δική του, μεγάλη αλήθεια.

2. Η παραμορφωτική σκιά των συμβόλων

Σύμβολο είναι κάθε τι που σε ελάχιστο μόνο χρόνο μπορεί και προκαλεί μέσα μας μια αντίδραση. Αντίδραση νοητική, συναισθηματική, ψυχολογική. Το σύμβολο παράγει έναν έντονο συνειρμό, μια φόρτιση. Παραπέμπει σε κάτι ευρύτερο, κάτι σημαντικό. Το αναπαριστά συμπυκνωμένα, το συμβολίζει.

Οι συμβολισμοί που χρησιμοποιούνται στις διάφορες εκφάνσεις της ζωής μας είναι συνεχείς και είναι ποικίλων προελεύσεων. Σε επιχειρηματικά περιβάλλοντα, το σύμβολο, το brand όπως λέγεται και είναι ευρύτερα γνωστό, αποσκοπεί, με μια εικόνα, με δυο γραμμές, με πέντε νότες, να διεισδύσει στο μυαλό και στην ψυχή του υποψήφιου πελάτη. Να τον κάνει να νοιώσει το διαφορετικό σε αυτό που του προτείνεται. Να τον κάνει να δει πόσο κοντά είναι, πόσο πολύ ταιριάζει στο δικό του κόσμο. Πόσο τον αφορά τον ίδιο. Η διαφήμιση είναι, στη βαθύτερη ουσία της, η τέχνη δημιουργίας και προβολής τέτοιων συμβόλων. Και δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις, θα έλεγα είναι ο κανόνας, που ο πελάτης περισσότερο βασίζεται για την απόφασή του σε τέτοια σύμβολα, παρά σε κάποια ενδελεχή εμβάθυνση στο προϊόν που τον ενδιαφέρει και στις τεχνικές του προδιαγραφές. Και όσο η περιπλοκότητα των τεχνικών προϊόντων της εποχής μας αυξάνεται και διευρύνεται, τόσο θα αυξάνεται και η υποσυνείδητη προδιάθεσή μας, να αφεθούμε και να εμπι-

στευθούμε το μήνυμα που στέλνει το σύμβολο που μας πλάσφεται. Να αφεθούμε στην ικανότητά του να μας διεγείρει ψυχολογικά, να μας μιλάει.

* * *

Πού αρχίζει λοιπόν το πρόβλημα; Πού αρχίζουν τα σύμβολα, αντί για μήνυμα και προσκλητήριο και ανάγκη για γρήγορη ταύτιση και οικειότητα, να εκπέμπουν και να γίνονται υπόστρωμα για το παράλογο;

Το πρόβλημα αρχίζει, το παράλογο αρχίζει, εκεί που η βαριά σκιά, που έχουν από τη φύση τους τα σύμβολα, χρησιμοποιείται για να αλλοιώνει, να παραμορφώνει το επιχείρημα που προβάλεται από το συνομιλητή. Αυτό γίνεται συχνά, συνήθως υποσυνείδητα. Αφετηρία μπορεί να είναι μια αρνητική προδιάθεση γι' αυτόν που προβάλλει το επιχείρημα. Γι' αυτόν και τις γενικότερες ιδέες του. Και αντί κανείς να τολμήσει τη λογική αντιπαράθεση μαζί του, με λογικά επιχειρήματα, επιλέγει αυτόματα και απόλυτα παράλογα να το βάλει, το επιχείρημα του συνομιλητή, και να το αλέσει και να το μαράνει κάτω από τη βαριά σκιά των συμβόλων. Να το κάνει, το ίδιο, το επιχείρημα, μέρος των αρνητικών συμβόλων, να το κάνει το ίδιο σύμβολο, να το συμβολοποιήσει. Και ας είναι ο συνομιλητής συνήθως χωρίς καμιά τέτοια φιλοδοξία. Και ας καταθέτει μόνο μια πρόταση απλή και συγκεκριμένη. Ο φακός, όμως, ο μεγεθυντικός, αυτός που κουβαλάνε τα σύμβολα, του αλλάζει τελείως την ουσία, το βγάξει τελείως έξω από τη διάστασή του, το παραμορφώνει.

Μερικά παραδείγματα, εμπειρικής προέλευσης.

Ας φαντασθούμε ότι κάποιος διατυπώνει την άποψη

ότι η χώρα μας θα έπρεπε να δημιουργήσει στρατιωτική βιομηχανία. Καταθέτει τα επιχειρήματά του, για τις δικές μας ιδιαίτερες αμυντικές ανάγκες, για τις πιθανές εξαγωγές που θα προκύπτανε, για τις θέσεις εργασίας και την ανάπτυξη τεχνολογίας.

Αντί λοιπόν για αντιπαράθεση σημείο προς σημείο στα παραπάνω επιχειρήματα, παραδίδεται όλος ο συλλογισμός βορά στα σύμβολα. “Πόλεμος, σφαγές, милитарισμός”. Ανασηκώνονται όλα αυτά τα σύμβολα, με την καλή βεβαιότητα ότι οι εξαγωγές και οι θέσεις εργασίας δεν έχουν καμιά ελπίδα, δίπλα σε όλα αυτά τα φοβερά και τρομερά και απάνθρωπα σύμβολα. Ασφαλώς και δεν έχουν ελπίδα. Μόνο που η επίκληση των συμβόλων είναι πέρα για πέρα παράλογη. Η στρατιωτική βιομηχανία, που υποθετικά θα ανέπτυξε η χώρα, δε θα οδηγούσε ούτε σε ένα θάνατο παραπάνω.

Πρόκειται για μια αυτόματη διαδικασία. Δεν είναι το συνειδητό ψέμα του προηγούμενου κεφαλαίου. Ίσως ο συμβολιστής μας να είναι και ειλικρινά αντιμιλιταριστής, να απεχθάνεται τον πόλεμο. Δεν τον κατηγορώ για υποκριτή. Για παράλογο τον κατηγορώ. Και τον καλώ να βρει άλλο συμβολισμό. Που δε θα ισοπεδώνει επιχειρήματα, δε θα διαστρεβλώνει συλλογισμούς και προτάσεις.

Άλλο παράδειγμα.

Προβάλλει κάποιος το επιχείρημα “η Κίνα βρίσκεται σε τροχιά ανάπτυξης, εκατομμύρια βγαίνουν από τη φτώχεια κάθε χρόνο” και αντί αυτό να προκαλεί μια συζήτηση για το αν πράγματι η ανάπτυξη οδηγεί σε καταπολέμηση της φτώχειας, ή απλά οδηγεί σε δημιουργία διαφόρων Αμπράμοβιτς, ή αντί κανείς να προσπαθεί να ψηλαφίσει

ποιο τέλος πάντων είναι αυτό το ενδιάμεσο, ανάμεσα σε αυτά τα δύο άκρα, σημείο που κινείται σήμερα η Κίνα, αντί λοιπόν για όλα αυτά, τι κάνει; Κινητοποιεί πάλι μια παράλογη αλυσίδα από άσχετα, με το επιχείρημα, σύμβολα.

“Κίνα, Τιενανμέν, δικτατορία, απολυταρχία”.

Τα σύμβολα φέρουν και συναισθηματική φόρτιση που οδηγεί σε μεγαλύτερη ακόμη απομάκρυνση από την ουσία του επιχειρήματος. Στιγμιαία, εσύ, ο άλλος, μπορεί να νοιώσεις και μικρός και ασήμαντος, να βρίσκεσαι να μιλάς για ασήμαντότητες όπως η ανάπτυξη και η φτώχεια και ο “συνομιλητής” σου να απαντά με μεγάλα ιδεώδη, να μιλά για αντιμιλιταρισμό και για δημοκρατία.

Την έχει αυτή την παρενέργεια το παράλογο αυτού του τύπου. Την κρίση μεγαλείου που μπορεί να πάθει κανείς παίζοντας με τα σύμβολα. Παίζοντας άσχετα μαζί τους. Ω ναι, μπορεί να νοιώσει πολύ σπουδαίος! Και αν ποτέ καταλάβει πόσο παράλογο και πόσο άδικο είναι αυτό το παιχνίδι για το συνομιλητή του ίσως τότε καταλάβει και το χειρότερο. Ότι λάθος δρόμο διάλεξε και ο ίδιος. Λάθος δρόμο για να θεραπεύσει τα σύμβολα, τα μεγάλα και τα σημαντικά. Ότι και σε αυτά έκανε κακό.

Δεν τα δόξασε, τα χρησιμοποίησε μόνο και τα ευτέλισε, για να διαστρέψει παράλογα το επιχείρημα του συνομιλητή του.

Θεραπείες

Παρατηρώ ότι η επιστράτευση συμβόλων, ως εργαλείο ισοπέδωσης ενός απλού επιχειρήματος, σχεδόν πάντα αφορά απαξιωμένα σύμβολα. Αν αποκαταστήσουμε μια

ισορροπία, ανάμεσα στις ιδέες μας και τα σύμβολα που δοξάζουμε, αν φροντίσουμε να αναζωογονήσουμε, να επικαιροποιήσουμε τα σύμβολα που χρησιμοποιούμε, πιστεύω ότι η άδικη και παράλογη επίκληση και προβολή τους πάνω στο συνομιλητή μας θα ελαττωθεί μέχρι εξαφανίσεως.

Ας δούμε ένα παράδειγμα.

Ο Karl Marx υπήρξε ένας ιδιοφυής φιλόσοφος που σημάδεψε ιδιαίτερα την πολιτική και φιλοσοφική σκέψη της εποχής μας. Η ιδιοφυΐα του Marx έγκειται στο γεγονός ότι είδε, κατανόησε και ανέδειξε ένα μείζον θέμα της βιομηχανικής εποχής. Την αδυναμία να υπάρξει ένας καθολικά αποδεκτός τρόπος για την κατανομή του κέρδους που παράγει η “συνεργασία” κεφαλαίου και εργασίας. Θεωρώ πολύ σημαντικότερο την ανάδειξη του θέματος αυτού για πρώτη φορά και τόσο καθαρά, παρά τη μέθοδο που ο ίδιος πρότεινε για την επίλυση του ερωτήματος αυτού.

Βρίσκω ότι το θέμα παραμένει ιδιαίτερα επίκαιρο και δεν έχει απαντηθεί με συστηματικό τρόπο. Και αυτό παράγει, ακόμη και σήμερα και σε πολλά επίπεδα, αντιπαραθέσεις, συζητήσεις, διεκδικήσεις, κοινωνικές εντάσεις. Ο σύγχρονος μαρξιστής δεν είναι αναγκαία ένας απλός ιστορικός, που εξιστορεί μια παλιά φιλοσοφική άποψη. Μπορεί θαυμάσια να είναι ένας πολιτικός φιλόσοφος, που ασχολείται με ένα πραγματικό πρόβλημα της εποχής μας.

Οι ιδέες λοιπόν έχουν αντοχή στο χρόνο. Αντίθετα με τα εκάστοτε σύμβολά τους, δεν απαξιώνονται εύκολα. Ακόμη και στην εποχή μας τα ερωτήματα, που έθεσε ο Marx, αποτελούν πηγή έμπνευσης. Το σκανδιναβικό μοντέλο έχει εμπνευστεί από τον Marx. Το κινέζικο μοντέλο επίσης. Και το σοβιετικό φυσικά έστω και αν αυτό χρεοκόπησε

και βγήκε απ' την ιστορία.

Οι μεγαλοφυείς ιδέες δεν απαξιώνονται εύκολα. Αυτό που εκφυλίζεται και χρειάζεται τροποποίηση και επικαιροποίηση είναι τα εκάστοτε σύμβολά τους. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του Marx, έχει απαξιωθεί πλήρως, το σύμβολο που λέγεται “δικτατορία του προλεταριάτου”.

Ανάλογα παραδείγματα υπάρχουν πολλά. Υπάρχει στη χώρα σήμερα τεράστια κρίση δικαίου και έλλειμμα κοινωνικής δικαιοσύνης. Το σύμβολο όμως “ψωμί, παιδεία, ελευθερία” είναι τελείως ανήμπορο πια να τα εκφράσει. Ίδια και με το σύμβολο “απεργία”. Ελάχιστες απεργίες σήμερα αφορούν τη διαχωριστική γραμμή εργασίας κεφαλαίου, αυτό δηλαδή που υπήρξε ιστορικά η οδηγός δύναμη και το περιεχόμενο των πραγματικών απεργιών. Αυτών που συνέβαλαν στην πρόοδο και στην κοινωνική χειραφέτηση του ανθρώπου. Σήμερα, σχεδόν όλες οι απεργίες, αφορούν την υποστήριξη ιδιοτελών συμφερόντων σε βάρος του κοινωνικού συνόλου. Το κεφάλαιο ούτε καν τις αντιλαμβάνεται.

Αλλά και τα δυο παραδείγματα παράλογης επίκλησης συμβόλων που ανέφερα πιο πάνω, δεν είναι παρά προσφυγή σε απαξιωμένα πια σύμβολα.

Η Κίνα, παρά τα προφανή προβλήματα δημοκρατίας, είναι, κάθε μέρα που περνάει, όλο και πιο μακριά απ' την Τιενανμέν. Και ο κόσμος σήμερα, όλο και πιο πολύ, απομακρύνεται απ' τα όπλα και το μιλιταρισμό. Από το 1988 μέχρι σήμερα το παγκόσμιο ΑΕΠ έχει διπλασιαστεί (28- 1988/ 56- 2011 τρις δολάρια, World Bank) ενώ οι παγκόσμιες στρατιωτικές δαπάνες είναι περίπου ίδιες, κοντά στο 1 τρις δολάρια (Sipri Fact sheet, 2013). Θα

μπορούσα να διακινδυνεύσω μάλιστα την πρόβλεψη ότι, συγκριτικά, ένα πολύ μεγαλύτερο τμήμα τους σήμερα είναι για απασχόληση, έρευνα, επικοινωνίες και όχι για στρατιώτες σε διάφορες γραμμές Maginot του πλανήτη.

* * *

Η μικρή μου εμπειρία με τους ανθρώπους με κάνει να πιστεύω ότι άτομα που έχουν επικαιροποιήσει τα σύμβολα των ιδεών τους δεν τα καταναλώνουν για να αντιμετωπίσουν τα απλά επιχειρήματα του συνομιλητή τους. Έχουν αναπτύξει αντισώματα σε αυτόν τον παραλογισμό.

Σύμβολα ζωντανά, με περιεχόμενο, δεν τα ξοδεύει κανείς μες στην πολλών ανθρώπων τη συνάφεια. Σύμβολα απαξιωμένα, αραχνιασμένα, σύμβολα μνημόσυνα, είναι αυτά που εκσφενδονίζονται εύκολα και ανέξοδα και σε κάθε ευκαιρία.

3. Η γενίκευση ως άλμα στο κενό

Όσοι ξέρουν λίγη στατιστική γνωρίζουν ότι για να μελετήσεις ένα σύνολο, έναν πληθυσμό, όπως λέγεται στη στατιστική, ως προς, για παράδειγμα, κάποια άποψη η κάποια προδιάθεσή του, πρέπει να ερευνήσεις ένα ελάχιστο δείγμα του. Αυτό είναι τελείως απαραίτητο αν θέλεις τα συμπεράσματά σου να έχουν κάποια βάση, κάποια επιστημονική βάση και να μην είναι αυθαίρετα.

Έτσι γίνονται τα γκάλοπ, έτσι γίνονται τα γνωστά μας exit poll. Σέβονται αυτό το βασικό νόμο της στατιστικής. Και στους Σοφιστικούς Ελέγχους ο Αριστοτέλης επισημαίνει ως ξεχωριστή κατηγορία εκείνο το παράλογο, που από το μέρος, αυθαίρετα, συμπεραίνει κανείς το όλον^[1].

Και όμως, στην καθημερινότητα, ο νόμος αυτός καταστρατηγείται συστηματικά. Πηγαίνει κάποιος ένα ταξίδι στην Αγγλία, ζει, εκεί, ένα δυο χρόνια, έρχεται σε επαφή με μια μικρή ομάδα Εγγλέζων, συνήθως επιδερμικά και επιφανειακά, σπάνια όμως θα ακούσεις να σου λέει: “Οι Άγγλοι που γνώρισα ήταν ...” Θα προτιμήσει το εντελώς αυθαίρετο “Οι Άγγλοι είναι...”. Οι Άγγλοι έτσι γενικώς και αορίστως. Και πάνω σε αυτό το “Οι Άγγλοι είναι...” χτίζεται μετά μια ολόκληρη θεωρία. Πέρα για πέρα αυθαίρετη.

Η ανάγκη να γενικεύουμε ζει μέσα μας. Θέλουμε να καταλήγουμε γρήγορα σε συμπεράσματα και σε απόψεις και ξεχνάμε ότι το εργαλείο που λέγεται γενίκευση, αν δεν

πληροί κάποια βασικά χαρακτηριστικά, που καθορίζει η στατιστική, γίνεται εργαλείο παράλογο και εγωιστικό.

Η γενίκευση δεν υπάρχει μόνο σε φυσικούς πληθυσμούς όπως οι Άγγλοι, παραπάνω. Γενίκευση είναι όταν γνωρίζεις κάποιον για ελάχιστο χρόνο και συμπεραίνεις γι' αυτόν τα πάντα. Γενίκευση είναι όταν διαβάζεις ένα βιβλίο ενός συγγραφέα και αντί για το βιβλίο αποφαινέσαι για το συγγραφέα. Γενίκευση, κρυμμένη πίσω από εγωισμό, είναι όμως και όταν αδυνατείς να δεις και να αναγνωρίσεις την ορθότητα ή τη δικαίωση μιας άποψης γιατί αυτό δε συνάδει με την αρνητική εικόνα που γενικά έχεις για το άτομο που την εκφέρει. Θύματα γενίκευσης είναι και οι Έλληνες που έχουν σήμερα σχέσεις με το εξωτερικό, όταν νοιώθουν τη μυλόπετρα της καχυποψίας και της καταφρόνιας των άλλων Ευρωπαίων απέναντί τους.

Η προβολή του θέλω, του προσωπικού μας υποκειμενικού κριτηρίου, πάνω σε έναν τεράστιο και πολύπλοκο κόσμο είναι η βάση, η σφαλερή και επικίνδυνη βάση της γενίκευσης.

Η γενίκευση, σε συζητήσεις που πρέπει, κατά βάση, να είναι λογικές, που προσπαθούν να περιγράψουν, να αναλύσουν, να αποφασίσουν και που υπερβαίνουν το θέλω του καθένα μας, είναι πολύ επικίνδυνος σύμβουλος. Έχει κανόνες, που δυστυχώς σπάνια τηρούνται, προϋποθέσεις που είναι συνήθως αμφίβολο αν υφίστανται. Χωρίς αυτά όμως δεν είναι παρά κενό γράμμα. Χειρότερα μάλλον, είναι απολύτως παράλογη.

* * *

Η γενίκευση εκτός από παράλογη και αυθαίρετη έχει και

μια άλλη διάσταση. Πιο χρηστική αυτή τη φορά. Χρησιμεύει ως καταφύγιο. Το “όλον”, το γενικό, μπορεί να κρύψει, ίσως και να δικαιώσει το “μέρος”, εμένα δηλαδή και τις δικές μου πράξεις.

Κατεβαίνοντας ανάποδα τα σκαλιά της γενίκευσης μπορούμε έτσι να κατασκευάζουμε εύκολα βολικές θεωρίες και δικαιολογίες.

Η κλασική διατύπωση είναι η εξής: “αφού όλοι κάνουν μια παρανομία τι πειράζει να την κάνω και εγώ; Νομιμοποιούμαι και εγώ να την κάνω”. Χωρίς ψυχικό ανάχωμα αξιοπρέπειας και ελευθερίας, ασφαλώς και θα βρούμε κάποια μεγάλη βρωμιά για να κρύψουμε, στη σκιά της, τη δική μας, τη μικρότερη.

Μπορούμε όμως να παράγουμε και παράλογες θεωρίες. Αυτές είναι που μας ενδιαφέρουν εδώ περισσότερο.

“Αφού ο καπιταλισμός έχει κρίση, κρίση θα έχουμε και εμείς ως χώρα. Και αφού και εμείς έχουμε κρίση ως χώρα, λογικό δεν είναι να διαλυθούν και τα πανεπιστήμια;”

Η αλυσίδα αυτή παραλύει κάθε σκέψη και κάθε αυτόνομη προσπάθεια για προσέγγιση και αντιμετώπιση των επιμέρους. Τα επιμέρους θα λυθούν μόνο όταν λυθεί το “όλον”. Όταν ξεπεράσει την κρίση του ο καπιταλισμός, ή όταν ξεπεράσει η κρίση τον καπιταλισμό. Ίσως ούτε καν τότε. Ίσως σε μια άλλη ζωή.

Η προσέγγιση αυτή, αν την ακολουθήσει κανείς με συνέπεια και όχι επιλεκτικά, οδηγεί σε πλήρη ακινησία. Και η λογική είναι μηχανισμός που στοχεύει στην κίνηση, όχι στην ακινησία.

* * *

Τέλος, καμιά φορά συγχέεται η γενίκευση με αυτό που λέμε σύνθεση. Θυμάμαι, πριν κάποια χρόνια, ένα σχόλιο που έγινε σε μια συζήτηση: “είναι συνθετικό μυαλό, μπορεί και γενικεύει”.

Σύνθεση και γενίκευση είναι όμως εντελώς διαφορετικά πράγματα.

* * *

Σε ένα ίσως από τα πιο πολυδιαβασμένα άρθρα του γνωστού περιοδικού Harvard Business Review (Skills of an Effective Administrator, HBR Classic, 1974), που πρωτοδημοσιεύτηκε τη δεκαετία του '70 και μετά άλλες δυο φορές, ο συγγραφέας του, R. Katz, απαντά στο ερώτημα “τι έχει σημασία για ένα άτομο σε θέση ευθύνης, τι φτιάχνει την πραγματική, ουσιαστική, ικανότητά του”. Απαντάει λοιπόν ότι είναι τρεις οι θεμελιώδεις ικανότητες. Πρώτον, η αναλυτική ικανότητα που έχει. Να ξέρει δηλαδή μια τέχνη, όπου να μπορεί να κόβει την τρίχα στα τέσσερα, να μπαίνει σε όποια λεπτομέρεια χρειαστεί. Δεύτερον, ανέφερε τη συνθετική ικανότητα, που την περιέγραψε ως ικανότητα να συνδυάζει γνώσεις και να απαντά σε καινούργια ερωτήματα, που δεν ανήκουν αυστηρά μες στον κορμό της τέχνης ή της επιστήμης του. Και τρίτον, το θέμα της επικοινωνίας. Να ξέρει να μιλά, να γράφει, να συζητά, να πείθει, να συνεργάζεται.

Αυτό που ο Katz ανέφερε ως σύνθεση μήπως έχει κάτι από την αυθαιρεσία της γενίκευσης της ίδιας;

Καθόλου. Η σύνθεση, η ικανότητα να μεταφέρεις γνώ-

ση σε συγγενικά πεδία είναι έτσι ακριβώς που την είπε ο Katz. Τεράστιας σημασίας ικανότητα. Η γενίκευση όμως δεν είναι σύνθεση. Η γενίκευση δε μεταφέρει γνώση σε μια γειτονική περιοχή. Η γενίκευση μεταφέρει γνώση και εμπειρία σε μια άλλη κλίμακα. Σε μια κλίμακα πολύ δυσανάλογη σε μέγεθος σε σχέση με το περιβάλλον που μέσα του αποκτήθηκε η μικρή μας γνώση και εμπειρία.

Η σύνθεση είναι ευλογία. Η γενίκευση είναι παραλογισμός.

Θεραπείες

Νοιώθω ότι αν η παγίδα της γενίκευσης γίνει αντιληπτή σε όλο της το μεγαλείο θα μας κάνει όχι μόνο λιγότερο παράλογους στη συζήτηση, αλλά και περισσότερο ανθρώπινους, περισσότερο σοφούς. Άτομο που λέει “Η Κίνα είναι ...” με τρομάζει. Έχει χάσει κάθε μέτρο. Εδώ στην Ελλάδα ζούμε, Έλληνες είμαστε, και η εικόνα μας για τη μικρή μας χώρα και τους κατοίκους της, αλλάζει συνέχεια μες στο χρόνο.

Ας βγάλουμε τη γενίκευση από το οπλοστάσιό μας. Ας ξεφορτωθούμε τον ξερόλα που ζει μέσα μας. Ας μιλήσουμε για την ταπεινή μας άποψη, το δικό μας θέλω και, μόνο εκεί που έχουμε τα στοιχεία, ας μιλήσουμε γι’ αυτά και ας τα υποστηρίξουμε. Με “είναι” που θα τεκμηριώνουμε και θα θεμελιώνουμε.

Αυτό θα μας κάνει πιο ανθρώπινους, πιο ταπεινούς, πιο ουσιαστικούς, πιο λογικούς.

4. Η άγνοια αριθμητικής

Ουδέν ούτω δύναμιν έχει παιδείον μάθημα μεγάλην ως η περί τους αριθμούς διατριβή. Το δε μέγιστον ότι τον νυστάζοντα και αμαθή φύσει εγείρει και ευμαθή και αγχίνουον απεργάζεται.

Κανένα μάθημα δεν έχει τόσο μεγάλη παιδευτική δύναμη όσο η ενασχόληση με τους αριθμούς. Το πιο σημαντικό απ' όλα είναι ότι τον κοιμισμένο στο μυαλό, τον χωρίς κλίση για μάθηση, τον διεγείρει και τον κάνει να μαθαίνει και του αυξάνει την αντιληπτική ικανότητα.

Πλάτων, Νόμοι 747b

Αν παρακολουθήσει κανείς μια πολιτική συζήτηση θα ακούσει πληθώρα επιθέτων αλλά ελάχιστα νούμερα. Και αν υπάρξουν νούμερα θα είναι πιθανότατα αυθαίρετα. Όμως η πολιτική συζήτηση δεν είναι έκθεση ιδεών ούτε λογοτεχνική απόπειρα. Δεν κρίνεται από την ομορφιά των λόγων, ή την παλλόμενη φωνή του ομιλητή αλλά από την αλήθεια και την ακρίβεια των επιχειρημάτων του. Αυτά χρειάζονται αριθμούς. Μόνο οι αριθμοί μπορούν να δώσουν ακρίβεια στους ισχυρισμούς. Να κάνουν τους συλλογισμούς τεκμηριωμένους και λογικούς.

Υπάρχει ένα κενό αριθμητικής στη χώρα μας. Μια άγνοια της σημασίας και της δύναμης που έχουν τα νούμερα στη ζωή μας. Πώς αλλιώς να χαρακτηρίσεις τα εκτεταμένα πρόσφατα φαινόμενα όπου κάποιος δανειζόταν με 20 και

25% για να ξεπληρώσει την πιστωτική του κάρτα; Μπορεί να μας φαντάζει ανεύθυνο και μωπικό αλλά πίσω από την ανευθυνότητα κρύβεται και η άγνοια αριθμητικής και του τι αυτή σημαίνει για τα οικονομικά μας. Ανάμεσα σε πολλά άλλα.

Απ' τα πιο τρανταχτά παραδείγματα άγνοιας και περιφρόνησης των αριθμών, σημαντική πια διεθνής αναφορά στη σχετική παγκόσμια βιβλιογραφία, είναι το σημερινό χρέος της χώρας και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώθηκε. Πήρε τριάντα χρόνια, σιγά σιγά, χρόνο το χρόνο, να ανέβει από σχεδόν μηδέν στα δυσθεώρητα ύψη όπου έφθασε σήμερα. Σε όλη αυτή τη μακρά περίοδο ήταν ελάχιστα, μονοψήφια, τα άτομα που έθεσαν και ανέδειξαν το θέμα. Η μεγάλη μάζα των πολιτικών σφύριζε αμέριμνα. Είτε γιατί δεν καταλάβαινε τα νούμερα είτε γιατί τα υποτιμούσε και πίστευε ότι κάποια μαγική δύναμη, κάποια υψηλή πολιτική θα έδινε τελικά τη λύση.

Όταν λοιπόν κανείς, πολίτης ή πολιτικός, χαρακτηρίζεται από μια προφανή αδυναμία να κατανοήσει τη σημασία των αριθμών και να τους ενσωματώσει στην καθημερινότητα και τις αποφάσεις του, τι άλλο μπορεί ποτέ να συμβεί; Πέρα από το να ψάξει καταφύγιο σε επίθετα και υπερθετικά σχήματα, στην υπερβολή δηλαδή και την ασάφεια; Από εκεί μέχρι τον πλήρη παραλογισμό η απόσταση είναι ελάχιστη.

Ένα παράδειγμα. Υπάρχει στη χώρα μια διαδεδομένη άποψη ότι για τα πρόσφατα δεινά φταίει μια πλουτοκρατία, μια δράκα δηλαδή από ασύδοτους καπιταλιστές, που κατακλύβει το λαό για να περνάει αυτή καλά. Το επιχείρημα αυτό αξιοποιεί, πατάει κυριολεκτικά πάνω στη λαϊκή σοφία, που γνωρίζει καλά ότι πάντα υπήρχαν

τέτοια άτομα. Πατάει σε μια διάχυτη, βάσιμη αίσθηση, και τη μεγεθύνει μετά, αυθαίρετα, πέρα από τις όποιες πραγματικές της διαστάσεις. Αντί να μετρήσει την πλουτοκρατία και να μας την παρουσιάσει, στην πραγματική της διάσταση, την κρατάει, με σπουδή, στη σφαίρα της πλήρους ασάφειας.

Αυτός όμως δεν είναι ο ορισμός του λαϊκισμού;

Αν τώρα ένας πολιτικός φορέας έχει μια τέτοια ασαφή άποψη, δε θα όφειλε να κάνει ό,τι είναι δυνατό για να τη βγάλει από την ασάφεια για να την κοινωνήσει ευρύτερα, με τη μεγαλύτερη δυνατή πειθώ και τελικά αποτελεσματικότητα; Και όμως πλουτοκρατία ακούμε συνέχεια, χωρίς κανέναν να μας έχει πει πόση είναι τέλος πάντων αυτή η πλουτοκρατία.

Φτάνουμε έτσι στον Κο Κουτσούμπα, που αφήνει, για μια στιγμή, τα επίθετα και καταθέτει τα στοιχεία για το μέγεθος της πλουτοκρατίας. Την 23η Οκτωβρίου του 2013, μας ενημερώνει λοιπόν ότι ο βασικός κορμός της ελληνικής πλουτοκρατίας είναι 505 άτομα, που κατέχουν 60 δις “κλεμμένα”.

Ο Κουτσούμπας αναφέρεται στην έκθεση του οργανισμού Wealth-X για το 2013. Ας δεχθούμε ότι τα στοιχεία της έκθεσης αυτής είναι αξιόπιστα. Πράγματι λοιπόν, υπάρχουν 505 Έλληνες που κατέχουν 60 δις. Αρκεί όμως αυτό το στοιχείο για να χρεώσει κανείς τη σημερινή κρίση στην “πλουτοκρατία”; Δεν είναι απολύτως εύλογο να αναζητήσει κανείς και τις άλλες πλουτοκρατίες, άλλων χωρών της Ευρώπης, να δει πόσο και αυτές “ζυγίζουν”; Αν η θεωρία περί πλουτοκρατίας έχει κάποια βάση δε θα ήταν αυτονόητο ότι το βάρος της ελληνικής πλουτοκρατίας ανηγμένο στο εθνικό προϊόν (ΑΕΠ) θα έπρεπε να είναι

δυσανάλογα μεγάλο;

Όχι, όμως, αυτή τη διαίρεση δεν την κρίνει απαραίτητη ο Κουτσούμπας! Γιατί η διαίρεση θα καταδείκνυε ότι η ελληνική πλουτοκρατία δεν έχει τίποτα το ιδιαίτερο ως μέγεθος. Γιατί η πλουτοκρατία της Σουηδίας (110 δις, με βάση την ίδια πηγή), που είναι υποδειγματική χώρα με το πιο προηγμένο κοινωνικό κράτος του πλανήτη, είναι διπλάσια από την ελληνική, όσο δηλαδή περίπου μεγαλύτερη είναι και η οικονομία της. Χωρίς όμως η Σουηδία να έχει διαλυθεί οικονομικά και κοινωνικά. Ακόμη και η Πορτογαλία, μικρότερη οικονομία και με πολύ λιγότερα προβλήματα από εμάς έχει πλουτοκρατία που κατέχει 90 δις δολάρια. Μιάμιση φορά το μέγεθος της δικής μας. Ενώ η Βενεζουέλα, ελάχιστα μεγαλύτερη οικονομία από τη δική μας (ΑΕΠ 311/ 298 δις δολάρια αντίστοιχα, ΟΗΕ, 2011), σε επαναστατικό πυρετό, κατά τον Κουτσούμπα, και με εκατομμύρια να ζουν σε άθλιες συνθήκες, στις φαβέλες, έχει πλουτοκρατία στα 55 δις, με αυξητική μάλιστα τάση!

Αυτό που θέλει ο Κουτσούμπας είναι την ιδεολογική του πάλη με τις πλουτοκρατίες του πλανήτη να τη χρησιμοποιήσει για να ερμηνεύσει το ελληνικό πρόβλημα. Στέκεται λοιπόν, επιλεκτικά, στα νούμερα που τον ενδιαφέρουν. Για να διεγείρει το θυμό του κόσμου θυμίζει πόσο πολύ πλούσιοι είναι κάποιοι στην Ελλάδα. Δε μας λέει όμως αν αυτός ο πλούτος είναι δυσανάλογος με αυτό που συμβαίνει σε άλλες χώρες. Όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει στη Γουατεμάλα, την Ονδούρα και σε άλλες μπανανίες, όπου το μέγεθος της εγχώριας πλουτοκρατίας είναι προκλητικά μεγάλο, αναφορικά με το ΑΕΠ τους. Αυτό βέβαια δεν τον συμφέρει. Διότι αυτή η απλή διαίρεση

θα ανέτρεπε το επιχείρημα συθέμελα. Διότι γνωρίζει ότι ελάχιστοι ενδιαφέρονται για τις μακρινές θεωρίες που έχει στο μυαλό του ο ίδιος ή οποιοσδήποτε άλλος. Πολλοί όμως ενδιαφέρονται για μια σοβαρή εξήγηση γιατί φθάσαμε εδώ που φθάσαμε. Ενδιαφέρονται να μάθουν γιατί η Σουηδία, με μια πλουτοκρατία ίδια αναλογικά με τη δικιά μας, είναι κράτος μοντέλο και η Ελλάδα κράτος παρίας. Και η θεωρία της πλουτοκρατίας αποτυγχάνει πλήρως να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα.

Αυτό είναι το επίπεδο της χρήσης της αριθμητικής στη χώρα. Έχει δυστυχώς αποδεχθεί η κοινωνία ολόκληρη ότι τα νούμερα είναι λεπτομέρεια. Ούτε να τα αποδείξουμε χρειάζεται, ούτε να τα καταρρίψουμε ωφελεί!

Τα πιο απίθανα σενάρια έχουν κατά καιρούς ανασυρθεί για να δικαιολογήσουν πολιτικές, για να δικαιώσουν θεωρίες, που δεν αντέχουν σε καμιά ποσοτική προσέγγιση. Οργή για τους τραπεζίτες¹ στην Ελλάδα! Στην Ελλάδα, που η μεγαλύτερη τράπεζα, η Εθνική, είναι τράπεζα μικρομετόχων, όπου κανείς δεν έχει πάνω από το 5% των μετοχών (ιστότοπος Εθνικής Τράπεζας, επιλογή ‘μετοχική σύνθεση’).

Η απουσία αριθμών από το δημόσιο διάλογο μόνο ως περίτρανη απόδειξη της πλήρους αποτυχίας του πολιτικού

1 Υπάρχουν σοβαρότατες ευθύνες των Ελλήνων τραπεζιτών για την οικονομική κρίση. Όχι όμως αυτές που αφήνονται απλοϊκά να εννοηθούν, ότι δηλαδή οι τραπεζίτες, γενικώς και αορίστως, πλούτισαν σε βάρος του κόσμου. Οι ευθύνες τους έχουν να κάνουν με την αφαίμαξη στην οποία υπέβαλαν τους μετόχους και τους καταθέτες τους προκειμένου να χρηματοδοτούν την αχόρταγη λερναία ύδρα της ντόπιας κομματοκρατίας. Μια εξαιρετική ανάλυση έχει κάνει ο Πάργος Παννούλης και υπάρχει στο δικτυακό τόπο της Δημιουργία Ξανά! (Άρθρα Μελών- “Θαύμα, θαύμα στις Τράπεζες”).

συστήματος να τηρήσει στοιχειωδώς τα προσχήματα του σοβαρού και λογικού λόγου μπορεί να εκληφθεί. Βολεύτηκαν όλοι, πίσω από την ασάφεια, τις ευχές και τα επίθετα.

Ούτε γνωρίζουν οι πολιτικοί μας να μετρούν, ούτε το τολμούν. Γιατί ξέρουν καλά ότι τα νούμερα είναι συγκεκριμένα. Είναι φονιάδες των φαντασιώσεων και είναι βάρθρα για την προσμέτρηση ευθύνης, πολιτικής και άλλης. Και αυτό φέρνει τρόμο.

Φτάνουμε λοιπόν σε ένα σημείο, που κατατίθενται σωρός οι ευχές και τα επίθετα χωρίς ο συντάκτης τους να εγγράφεται αυτόματα ως αναξιόπιστος. Και το χειρότερο, φτάνουμε να μη λειτουργεί, από τη μεριά της κοινωνίας, κανένα κριτήριο αυτοάμυνας και αυτοπροστασίας απέναντι στην αυθαιρεσία και το παράλογο.

Έχουμε όλοι εθιστεί.

Οι αγεωμέτρητοι φτιάχνουν τέλος και θεωρία, δικαιωτική του παραλογισμού, που παράγει η απόλυτη ασάφεια του λόγου τους. Είναι, έτσι λένε με καμάρι, πολιτικοί αυτοί, δεν είναι τεχνοκράτες! Δεν κάνουν διαχείριση αλλά πολιτική. Έτσι το έχουν διατυπώσει πάρα πολλοί πολιτικοί, το έχουν πιστέψει σχεδόν όλοι. Έτσι συνήθως επιχειρούν να απαξιώσουν όσους γνωρίζουν από νούμερα. Ως τεχνοκράτες. Ως τεχνοκράτες περιορισμένου πολιτικού κριτηρίου! Και προσπαθούν να πείσουν την κοινωνία ότι, αντίθετα, αυτοί, έχουν κάποιες μαγικές ικανότητες, που τις ονοματίζουν “πολιτικές”. Με ακρίβεια και σοφία πολύ πάνω από τους τεχνοκράτες και τους άλλους αριθμομανιακούς.

Θα μου επιτρέψετε μια μικρή παρένθεση. Να παρεμβάλω, την άποψη, για το θέμα αυτό, του κορυφαίου κοινωνιολόγου Max Weber^[2]. Για την περίπτωση των ΗΠΑ.

Κάντε εσείς τις προεκτάσεις και τις προσαρμογές, όπου και όσο πιθανόν κρίνετε σκόπιμες.

Και τόσο, κατά Weber, επικίνδυνοι να μην είναι οι πολιτικοί, η θεωρία ότι η πολιτική είναι ένστικτο και βαθύτερο κριτήριο και δε χρειάζεται τεχνοκρατισμούς με πολλά νούμερα δεν πείθει κανένα πια, πουθενά στον πρώτο κόσμο. Για τα πάντα χρειάζονται νούμερα. Μελέτες, κοστολογημένες, σενάρια καλά μετρημένα.

Σε κάθε περίπτωση η φτώχεια, η ασάφεια και τελικά ο απόλυτος παραλογισμός των πολιτικών επιχειρημάτων που διασταυρώνονται και των πολιτικών που δρομολογούνται είναι ιδιαίτερα βασανιστικά. Για τον καθένα που έχει μια γνώση αριθμητικής καθώς και την πεποίθηση ότι τα νούμερα δε μπορούν να τα υποκαταστήσουν οι βερμπαλισμοί ούτε η δοτή σοφία και το δήθεν αλάνθαστο πολιτικό κριτήριο.

Και δεν είναι καθόλου έκπληξη ούτε σύμπτωση τραγική ότι το χρέος μας, τα 300 τόσα δις που λείπουν από το τραπέζι, είναι νούμερο και όχι επίθετο.

Θεραπείες

Είναι ανάγκη να ξαναδούμε το θέμα της αριθμητικής. Φαίνεται απλό αλλά δεν είναι. Οι αριθμοί είναι δύσκολοι. Και η αριθμητική δεν είναι πράξεις που κάνω γενικώς και αορίστως, δίκην σταυρολέξου. Είναι στοιχείο διαλόγου, εργαλείο απαραίτητο και σοβαρό. Είναι μέθοδος αποφάσεων και διοίκησης. Όπως στην προσωπική μας ζωή έχουμε ανάγκη μετρούμενων μεγεθών, πόσα θα εισπράξω, πότε, κ.λπ. τον ίδιο ζήλο πρέπει να μεταφέρουμε στον κοινωνικό στίβο, στο δημόσιο διάλογο.

Διοίκηση χωρίς νούμερα δεν υπάρχει. Επιχείρημα με επίθετα, ευχές και υπερθετικά δεν υπάρχει. Το ξέρουν όλοι που ασκούν σοβαρή διοίκηση. Και κανείς δε βαυκαλίζεται με την ιδέα ότι η μεγάλη του σοφία τον μεταθέτει πέραν των αριθμών, σε χώρο απυρόβλητο.

Όπως δε θα εμπιστευόμαστε ένα τέτοιο άτομο, αγεωμέτρητο και αναρίθμητο, να διοικήσει το περίπτερό μας, κατά μείζονα λόγο δεν πρέπει να του εμπιστευόμαστε να συμμετέχει στη διοίκηση της χώρας και να επιχειρηματολογεί γι' αυτή.

5. Αιτιατό χωρίς αιτία

Η σχέση αιτίου αιτιατού είναι ένα κομβικό σημείο της λογικής σκέψης. Είναι και βάθρο της επιστημονικής μεθόδου. Για τις φυσικές επιστήμες η ανακάλυψη και η μελέτη των σχέσεων αιτίου αιτιατού, δεν είναι μόνο μια προτεραιότητα και ένας στόχος. Είναι η ίδια η κινητήρια δύναμή τους.

Η σχέση αιτίου αιτιατού ξεκινά από την παρατήρηση φαινομένων, που συμβαίνουν γύρω μας. Αυτά είναι το “αιτιατό” μέρος της σχέσης. Μετά την παρατήρηση έρχεται η προσπάθεια να μελετηθεί, να ανακαλυφθεί η “αιτία”. Αυτό που είναι δηλαδή πίσω και που αποτελεί προϋπόθεση για το συστηματικό φαινόμενο που παρατηρούμε.

Υπάρχουν πολλές διαδρομές, που οδηγούν στην κατάλυση της σχέσης αιτίου αιτιατού. Ένα παράδειγμα είναι ο λεγόμενος φαύλος κύκλος. Στο φαύλο κύκλο, το συμπέρασμα δεν αποδεικνύεται πουθενά αλλά αυτόματα και αυθαίρετα γίνεται μέρος της υπόθεσης και έτσι, απλά και ταυτολογικά, προεξοφλεί το ίδιο το συμπέρασμα, δηλαδή τον ίδιο του τον εαυτό. Όπως η θεωρία της πλουτοκρατίας στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η υπόθεση “η πλουτοκρατία δημιούργησε την κρίση” ανάγεται στην υπόθεση “η πλουτοκρατία δημιουργεί όλα τα προβλήματα άρα και την κρίση”. Τέλος συζήτησης.

Ένα ακόμη παράδειγμα. “Αφού είμαι καλός φοιτητής

θα μου βάλετε μεγάλο βαθμό”. Τι έχει συμβεί; Το συμπέρασμα έχει ανακυκλωθεί στην υπόθεση. Η πρόταση έχει αυθαίρετα μετατραπεί στην εξής: “αφού είμαι καλός φοιτητής και παίρνω μεγάλους βαθμούς θα μου βάλετε και τώρα μεγάλο βαθμό”. Προκύπτει έτσι το εύκολο, το αγωνιστικό συμπέρασμα. Πρόκειται ασφαλώς για παρανοϊκή τοποθέτηση. Όχι όμως και τόσο σπάνια...

Ίσως λοιπόν ακούγεται εύκολο, ίσως φαίνεται απλό. Στην πράξη όμως, αποδεικνύεται να μην είναι καθόλου έτσι. Υπάρχουν στο δρόμο πολλές παγίδες, συχνά αντικειμενικές, που υπερβαίνουν τη διανοητική μας ικανότητα και τις γνώσεις μας. Για παράδειγμα, το κλασικό ερώτημα με την κότα και το αυγό. Ποιο είναι το αίτιο και ποιο το αιτιατό; Χωρίς καλές γνώσεις εξελικτικής βιολογίας, όπως ισχύει για τους περισσότερους από μας, είναι αδύνατον να απαντηθεί το ερώτημα.

Άλλο παράδειγμα. Πιο εύκολο αλλά καθόλου προφανές, και αυτό. Η σχέση καλής παιδείας και οικονομικής ανάπτυξης. Υπάρχει σχέση αιτίου αιτιατού και ποια είναι;

Ασφαλώς και υπάρχει. Γι’ αυτό και δεν υπάρχει καμιά χώρα στον κόσμο που να έχει σοβαρή παιδεία χωρίς να έχει, ταυτόχρονα, αξιόλογη οικονομική ανάπτυξη. Ενώ υπάρχει, για παράδειγμα, η Σαουδική Αραβία που έχει υψηλό βιοτικό επίπεδο αλλά δε φημίζεται για το εκπαιδευτικό της σύστημα. Η καλή παιδεία λοιπόν έχει ως απόλυτη προϋπόθεση την οικονομική ανάπτυξη. Εξάλλου από αυτή χρηματοδοτείται.

Σκέφτομαι, στο σημείο αυτό, τον παππού μου, που διάβαζε και κατανοούσε αρχαίο κείμενο με λίγα μόνο χρόνια στο σχολαρχείο και παρά τις μηδενικές επενδύσεις στην παιδεία της εποχής του. Η εκπαίδευση με την έννοια

της προσωπικής, βαθύτερης, μόρφωσης και καλλιέργειας είναι και υπόθεση του καθένα. Ιδεαλιστική υπόθεση που τη βοήθησε, ίσως, και ο ιδεαλισμός της παλιάς εκείνης εποχής. Σήμερα όμως, όλοι συμφωνούμε ότι η εκπαίδευση χρειάζεται επενδύσεις. Μένει να συμφωνήσουμε ότι αυτές οι επενδύσεις δε μπορούν παρά να είναι μερίσματα ενός επιτυχημένου οικονομικού μοντέλου. Δε μπορούν να υπάρξουν με κανέναν άλλο τρόπο. Και όμως, πόσο μακρινή φαντάζει σήμερα μια τέτοια κοινωνική συναίνεση!

Ασφαλώς υπάρχει μια διαλεκτική, μια αλληλεπιδραστική σχέση. Η καλύτερη παιδεία δημιουργεί νέες προϋποθέσεις για την οικονομία. Αλλά αυτή η σχέση καθόλου δεν αναιρεί τη σχέση αιτίου αιτιατού. Η οικονομία είναι το αίτιο προϋπόθεση και η παιδεία το αιτιατό αποτέλεσμα.

Και όμως, επειδή κάποιος ιδεολογικά ή για άλλο λόγο νοιώθει να τον αφορά περισσότερο το θέμα της παιδείας από αυτό της οικονομίας είναι έτοιμος να γυρίσει την πλάτη σε ένα βροντερό παράδειγμα αιτίου αιτιατού. Η υποκειμενική μας όμως αίσθηση περί σημαντικού, ίσως και η γενικότερη κοινωνική αντίληψη και ιεράρχηση που πιθανά υπάρχει ανάμεσα σε αξίες, δεν αναιρεί σε τίποτα την αυστηρή αιτιοκρατία, που διέπει τη σχέση αιτίου και αιτιατού. Τη νομοτέλεια που εδράζεται σε μια εντυπωσιακή στατιστική, που μαρτυρά κάτι βαθύτερο, κάτι αναγκαίο. Πρέπει να εκπαιδευτούμε να την αναγνωρίζουμε. Είναι προϋπόθεση του ορθού λόγου. Είναι ανάγκη για να μην πέσουμε, με ήχο πολύ, στον τοίχο με τα αδιέξοδα.

Ακόμη πιο κραυγαλέα περίπτωση ανορθολογισμού, αυτού του είδους, είναι η σημερινή διαχείριση της κρίσης στη χώρα μας. Η παραγωγική μηχανή είναι σα να έχει

βγει από πόλεμο. Η ανεργία εντείνεται, εξουθενώνει πια μεγάλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα της νεολαίας. Και όμως, η κοινωνία δεν έχει στρατευτεί, ενωμένη, γύρω από το απολύτως αυτονόητο. Γύρω από την ύψιστη ανάγκη και προτεραιότητα για σοβαρές και άμεσες πολιτικές οικονομικής ανάπτυξης. Οι ποικίλες σειρήνες του λαϊκισμού, αρνούνται επίμονα την κοινή λογική και το απολύτως προφανές. Αρνούνται να αποδεχθούν μια προφανή σχέση αιτίου αιτιατού. Αρνούνται να αναδείξουν το θέμα της οικονομικής ανάπτυξης σε άμεση, πανεθνική, προτεραιότητα. Προτιμούν να εξυπηρετούν μια στενά ιδιοτελή και εύκολη ατζέντα, έναν προσωπικό οδηγό επιβίωσης με τις δικές του, μικρές, προτεραιότητες. Και η κοινωνία, όταν δε μεταναστεύει, παρακολουθεί αποσβολωμένη.

Ας αφήσουμε τα έργα. Ούτε καν στα λόγια δεν έχει αναδειχθεί σήμερα μια τέτοια προτεραιότητα, με την ένταση που απαιτούν οι περιστάσεις. Ας αφήσουμε και τις υποτιθέμενες μεγάλες, αγεφύρωτες, διαφωνίες. Ούτε καν ένα συγκεκριμένο μέτρο δεν έχει προταθεί για συζήτηση σε μια τέτοια κατεύθυνση. Για να τις δούμε και στην πράξη τις διαφωνίες αυτές.

* * *

Ποια είναι όμως η πρακτική σημασία, στα παραπάνω παραδείγματα, του να μπορούμε να αναγνωρίζουμε τη σχέση αιτίου αιτιατού; Ασφαλώς δε θα τερματίσουμε κάθε επένδυση στην παιδεία ή την κοινωνική πολιτική μέχρι να φτιάξει η οικονομία. Θα ήταν απλά ανόητη και εξωπραγματική μια τέτοια προσέγγιση. Ναι, πιθανά θα

πρέπει να δώσουμε κάποια προτεραιότητα στις νέες επενδύσεις σε σχέση με τις επενδύσεις στην παιδεία. Όπως επίσης πρέπει, με απόλυτη προτεραιότητα, να στηθεί πρώτα στα πόδια της η παραγωγική μηχανή και μετά να συζητήσουμε πολύ σοβαρά, και όχι προσχηματικά, όπως γίνεται σήμερα, το θέμα της αναδιανομής του παραγόμενου πλούτου.

Άλλη, όμως, είναι η σημαντικότερη επίπτωση στον πολιτικό πολιτισμό της έμπρακτης επίγνωσης των σχέσεων αιτίου αιτιατού. Είναι ότι καταργείται η έπαρση, το κοινότοπο, ο λαϊκισμός, οι παχιές κουβέντες. Παίρνονται αποφάσεις, λέγονται αλήθειες, ακόμη και αν είναι σκληρές. Ενημερώνεται, αντί να κολακεύεται, η κοινωνία. Η ευθύνη αντικαθιστά τις ευχές. Η λογική παραμερίζει το παράλογο.

* * *

Ο Αριστοτέλης, ο θεμελιωτής της επιστήμης της Λογικής ασχολείται επί μακρόν με το θέμα αιτίου αιτιατού. Με μια αξιοθαύμαστη ακρίβεια, με έμφαση στη λεπτομέρεια. Φαντάζει αλήθεια τόσο μακρινός ο κόσμος του Αριστοτέλη, τόσο ιδεατός. Σε σχέση με αυτό που ζούμε σήμερα.

Λέει για παράδειγμα ο μεγάλος αυτός στοχαστής^[3] και μας προτείνει να μην υποτιμούμε τις σχέσεις αιτίου αιτιατού, θεωρώντας τη μια έννοια, απλή ιδιότητα της άλλης. Γιατί τότε χάνουμε την ουσία του πράγματος, τη στενή αιτιοκρατική σχέση που υπάρχει ανάμεσά τους, την έννοια της προϋπόθεσης. Όπου η μια έννοια δηλαδή προκαλεί και οδηγεί την άλλη. Δίνει πολλά παραδείγματα σχέσεων αιτίου αιτιατού, που συχνά υποβιβάζονται, σφα-

λερά, σε σχέσεις απλής ιδιότητας. Για παράδειγμα, μιλά για τον ύπνο και την αναισθησία και μας τονίζει ότι είναι λογικό σφάλμα να θεωρούμε την αναισθησία μια ιδιότητα του ύπνου. Είναι κάτι πολύ περισσότερο. Εμπλέκεται με τον ύπνο με μια πολύ στενή σχέση αιτίου αιτιατού.

Άλλο επίπεδο, άλλη λεπτομέρεια, άλλη οξυδέρκεια. Δυστυχώς αυτό που βιώνουμε σήμερα, ως κατάλυση της σχέσης αιτίου αιτιατού στο δημόσιο λόγο, είναι πολύ πιο πρωτόγονο και πολύ πιο βάρβαρο. Θα σάστιζε στα σίγουρα ο Αριστοτέλης. Θα απογοητευόταν αν έβλεπε πόσο πολύ έχουν, στο δημόσιο λόγο, πισωγυρίσει τα πράγματα.

* * *

Ας δούμε τον αγαπητό Μ. Γλέζο, που προσωπικά τιμώ ως ήρωα και αυτό μου επιτρέπει να παραβλέπω λογικά και άλλα σφάλματά του. Ρωτήθηκε λοιπόν ο Γλέζος γιατί δεν πήγε στη Βουλή να ψηφίσει τον τερματισμό της χρηματοδότησης της Χρυσής Αυγής. Στο ερώτημα λοιπόν “γιατί δεν ήρθατε να ψηφίσετε” ο Γλέζος απάντησε: “γιατί δεν είμαστε σε μαντρί!”

Κάτι ήθελε να πει ο Γλέζος, ασφαλώς κάτι ήθελε να πει. Αυτό όμως που τελικά είπε ήταν ένας παραλογισμός. Ένας παραλογισμός που είναι αδύνατον να αποκωδικοποιήσει κάποιος, που δε γνωρίζει τις λεπτομέρειες του μαντριού που ανέφερε ο Γλέζος και να βάλει μετά όλα τα πολλά ενδιάμεσα σκαλοπατάκια για να φτάσει από την ερώτηση που του έγινε, στην άσχετη απάντηση που έδωσε. Αλλά και σε αυτή την περίπτωση, η ερώτηση θα έμενε τελικά αναπάντητη. Γιατί το δίπολο ερώτησης απάντησης είναι και αυτό σαν το δίπολο αιτίου αιτιατού. Η απάντηση

πρέπει να αφορά και να απαντά στην ερώτηση. Όχι σε άλλες συναισθηματικές φορτίσεις που πιθανά μας κατακλύζουν και διαμορφώνουν στο μυαλό μας μια άσχετη απάντηση, σε ένα φανταστικό ερώτημα, πολύ μακράν αυτού που εκστόμισε ο συνομιλητής μας.

Υπάρχουν δυστυχώς και χειρότερα. Ο συμπαθής Μ. Γλέζος έδωσε ασφαλώς μια παράλογη απάντηση, απάντηση βασανιστική για όσους έχουν και σέβονται κάποιο κώδικα λογικής, έχουν εμπεδώσει σε κάποιο βαθμό, την πολύ ιδιαίτερη αυτή σχέση αιτίου αιτιατού. Τουλάχιστον όμως δεν είχε πρόθεση. Θύμωσε και σκέφτηκε και προτίμησε να πει μια ιστορία άσχετη με αυτό που τον ρώτησαν.

Το μεγαλύτερο όμως βάσανο του δημόσιου διαλόγου στην Ελλάδα δεν είναι δυστυχώς τέτοιας προέλευσης. Υπάρχει μάλλον συνειδητή και όχι συναισθηματική και παρορμητική αδιαφορία για το αίτιο και το αιτιατό. Υπάρχει μια αδιαφορία για τη σχέση της απάντησης με την ερώτηση που προηγήθηκε. Εκδηλώνεται συνέχεια και εκδηλώνεται βασανιστικά. Σε πάνελ, στο δίκτυο, σε συζητήσεις, όπου γίνονται ερωτήσεις και δίνονται απαντήσεις που, δεν έχουν, απλά, καμιά σχέση, με τις ερωτήσεις που προηγήθηκαν. Είναι οι προσχεδιασμένες απαντήσεις, που είχε στο μυαλό του ο ερωτώμενος. Για να πει την ιστορία που αυτός θεωρεί σημαντική και όχι για να δώσει απάντηση σε αυτό που ρωτήθηκε. Συχνά, μάλιστα, ούτε καν η ερώτηση είναι ερώτηση. Είναι και αυτή καμουφλαρισμένη άποψη του δημοσιογράφου, μετασκευασμένη πρόχειρα σε ερώτηση. Μετά ακολουθεί ένα άσχετο λογύδριο του ερωτώμενου.

Βαβυλωνία.

Το χειρότερο όμως δεν είναι η κόπωση που επέρχεται

για τον ακροατή με απαιτήσεις λογικής. Το χειρότερο είναι ότι ικανά άτομα, με επιχειρήματα, δε μπορούν να λειτουργήσουν μέσα σε αυτόν τον παρανοϊκό “διάλογο” κωφών. Κατακλύζονται από αμηχανία και γρήγορα περιθωριοποιούνται. Ίσως κάποια να προσπαθήσουν να προσαρμοστούν στις ιδιαίτερες συνθήκες που επιβάλλει ο παράλογος λόγος. Φαντάζει όμως δύσκολο. Ίσως και επικίνδυνο, να κολλήσεις και ο ίδιος. Και έτσι προτιμούν να μείνουν έξω από αυτό το θέατρο του παραλόγου.

Φτιάξαμε έτσι έναν ακόμη μηχανισμό να κρατά μακριά όποιον αξίζει. Ας αναζητήσουμε σε αυτούς τους μηχανισμούς τις αιτίες του κακού που μας έχει βρει. Γιατί η άλλη μεγάλη στατιστική του ανθρώπου λέει ότι οι κοινωνίες που πάνε μπροστά είναι αυτές που έχουν την αγωνία να βρουν, με κάθε τρόπο, τον “καλό” και όχι να του δημιουργούν περιβάλλον τοξικό. Διότι ο μεν καλός θα μείνει έξω από την τρέλα για να σώσει τας φρένας του. Η δε κοινωνία, που σκέφτεται έτσι, βάζει πλώρη για να μείνει έξω από την ιστορία.

Θεραπείες

Το έλλειμμα παιδείας ξεπροβάλλει και πάλι πίσω από την ασυναρτησία που έπεται της κατάρρευσης της σχέσης αιτίου αιτιατού στο δημόσιο λόγο. Θα τόνιζα ιδιαίτερα τη σημασία της μαθηματικής παιδείας. Γιατί τα μαθηματικά είναι η επιστήμη του αιτίου και του αιτιατού. Η παιδεία εκείνη που όχι απλά χρησιμοποιεί το αίτιο και το αιτιατό αλλά το ορίζει και το καλλιεργεί και ζει μέσα του.

“Μηδείς αγεωμέτητος εισίτω μου την στέγην”. Αυτό το ρητό, που κοσμούσε το υπέρθυρο της Ακαδημίας του

Πλάτωνα, θα έπρεπε να πρυτανεύει σε κάθε δημόσια συζήτηση. Και οι αγεωμέτρητοι θα έπρεπε να φοβούνται μην τους διακόψει ο λαός κατά την εκφώνηση του άσχετου και παρανοϊκού λογύδριού τους. Μέσα σε αυτόν τον “τρόμο” θα έπρεπε να ζούνε. Και όχι μες στην παχιά σημερινή τους αυταρέσκεια. Παχιά σαν τις κουβέντες που ανέξοδα εκστομίζονται. Και χτισμένη πάνω στο άσχετο και το παρανοϊκό.

Όπως και με την αριθμητική, έτσι και με τα μαθηματικά, το ανύπαρκτο εκπαιδευτικό σύστημα έχει αποτύχει να τους δώσει το ρόλο που τους αξίζει. Τα έχει υποβιβάσει σε μια βιβλιοθήκη από σύμβολα. Όταν θα έπρεπε να είναι οι θεματοφύλακες της λογικής μες στην κοινωνία.

6. Στοχεύοντας το άτομο (ad hominem)

Λατινική διατύπωση. Δεν είναι λίγοι, όμως, (George Hayward Joyce, Principles of Logic, Longmans, Green and Co.) που το ανάγουν και αυτό στον πατέρα της Λογικής, ως κλασική περίπτωση παράλογου που απορρέει από το άσχετο επιχείρημα. Άμεση αναφορά ο Αριστοτέλης δε φαίνεται να κάνει. Καταθέτει όμως έμμεσα την άποψη του, άποψη που μαρτυρά μια βαθιά ευγένεια, μια αντίληψη της συζήτησης ως άσκησης πνεύματος και επικοινωνίας και όχι ύβρεων, που είναι το συστατικό της αθλιότητας του ad hominem^{[4][5]}. Μακρύς ο δρόμος, από την αντίρρηση στον ίδιο μας τον εαυτό, που συστήνει ο Αριστοτέλης, μέχρι τη βρισιά στον άλλο. Και αναπόφευκτα μελαγχολικοί οι συνειρμοί όταν τον διαβάξεις.

Παραδείγματα υπάρχουν άφθονα. Πρόκειται, ασφαλώς περισσότερο για ηθική αθλιότητα που επισκιάζει τον παραλογισμό, όσο και αν αυτός είναι φυσικά προφανής. Είναι δύσκολο να φαντασθώ κάποιον που σκόπιμα δε θέλει να διακρίνει την “άποψη” από το “φορέα” της, που χρησιμοποιεί την άποψη που διατυπώνεται ως πρόφαση για να επιτεθεί σ’ αυτόν που τη διατυπώνει, να τον φανταστώ να σέβεται τη λογική και τον ορθό λόγο.

Και όμως συμβαίνει τόσο συχνά. Όχι σπάνια, περνά απαρατήρητο. Χωρίς να διεγείρει αντανάκλαστικά οργής. Συχνά μάλιστα επιβραβεύεται. Εκτός θέματος, το λέγαμε στις εκθέσεις. Εντός όμως της πλήρους ανηθικότητας και

της παράνοιας.

Θεραπείες

Μπορούμε να φανταστούμε μια συζήτηση που δε θα είχε τα κλασικά και βασανιστικά χαρακτηριστικά της προσπάθειας επιβολής και δημιουργίας εντυπώσεων; Αλλά αντίθετα θα είχε στόχο τη σύνθεση των απόψεων, τη σύγκλιση σε μια κοινή θέση; Μπορούμε να φαντασθούμε το δημοσιογράφο να συντονίζει αυτή την κοινή προσπάθεια;

Φοβάμαι δε μπορούμε να τα φαντασθούμε όλα αυτά. Γιατί στη χώρα μας είναι απλά αδιανόητα. Όταν δεν είναι ολότελα άγνωστα, θεωρούνται μάταια και ουτοπικά.

Μάταιο λοιπόν και ουτοπικό, αυτό που είναι στην ημερήσια διάταξη σε όλον τον πολιτισμένο κόσμο! Και σκόπιμο και παραγωγικό ο βασανισμός της κοινής λογικής και η κοκορομαχία.

Αυτό πιστεύω θα ήταν η καλύτερη, η πιο ριζική θεραπεία για το *ad hominem*. Να βλέπεις το συνομιλητή όχι ανταγωνιστικά αλλά ως μια ευκαιρία σύνθεσης.

Στις άλλες συζητήσεις, εύλογες και αυτές, που κυριαρχεί το στοιχείο της αντιπαράθεσης, δυστυχώς, όσο η κοινή γνώμη, αλλά και οι διαμορφωτές της, δεν έχουν το ένστικτο να αντιδρούν στις προσωπικές επιθέσεις και τις ύβρεις, απ' όπου και αν προέρχονται, αλλά τρέφονται από αυτές και τις αποδέχονται, αρκεί να είναι "έξυπνες", "εύστοχες", κ.λπ. λύση δεν υπάρχει. Είναι βέβαιο ότι, σε μια, πιθανή σε όλους μας στιγμή ευθυκρισίας, όλοι θα αντιληφθούμε την ουσία του *ad hominem* και την παράνοια που το χαρακτηρίζει. Όταν όμως οι υψηλοί τόνοι, η συγκρουσιακή λογική, οι εξυπνάδες, ακόμη και οι ύβρεις

54|| ΝΙΚΟΣ ΣΑΚΚΑΣ

είναι τα χαρακτηριστικά που επιβραβεύονται και αμείβονται, όταν αυτά είναι που μπορούν να σου φέρουν ψήφους αντί για γέλια και μπορούν να σου κερδίσουν τις εντυπώσεις, τότε ελπίδα μεγάλη δεν υπάρχει.

7. Οι δρόμοι των αντιφάσεων

Οι αντιφάσεις μας είναι από τα πιο δημιουργικά, τα πιο κινητήρια πράγματα της ζωής μας. Ο Georges Bataille έλεγε ότι η αντίφαση είναι η μόνη όψη της αλήθειας. Όσο αλλάζουμε στη ζωή μας τόσο θα πέφτουμε, θα περνάμε κυριολεκτικά μέσα από αντιφάσεις. Το πέρασμα από το παλιό στο νέο, η προσπάθεια γι' αυτό, είναι μοιραίο να συνοδεύεται από αντιφάσεις. Ομαλές, εύκολες και μη αντιφατικές αλλαγές είναι μόνο οι ρηχές αλλαγές.

Αυτές οι αντιφάσεις όμως είναι συνήθως προσωπική μας υπόθεση. Αφορούν εμάς και το στενό κύκλο των φίλων και των αγαπημένων μας. Αφορούν το συναισθηματικό μας κόσμο. Είναι βασανιστικές για εμάς και όχι για τους άλλους.

Υπάρχουν όμως και οι άλλες αντιφάσεις. Οι πολύ πιο ρηχές. Αυτές που βασανίζουν το συνομιλητή μας. Αυτές που εδράζονται στην άγνοια, την προχειρότητα και την επιπολαιότητα. Αυτές οι αντιφάσεις δεν είναι η όψη της αλήθειας του Bataille. Είναι όψη του παράλογου. Είναι από τα πιο κουραστικά συμπτώματα του παράλογου λόγου. Όταν ο συνομιλητής λέει και ξελέει. Όταν αναιρεί, τη μια στιγμή, αυτό που κατέθεσε την αμέσως προηγούμενη.

* * *

Τέτοιες αντιφάσεις σπάνια προκύπτουν όταν πρόκειται

για απόψεις που πραγματικά μας ενδιαφέρουν, που έχουμε επενδύσει χρόνο και ενέργεια στη διαμόρφωσή τους. Με αυτή την προϋπόθεση είναι σχεδόν βέβαιος ο ειρμός των λεγομένων μας. Η εσωτερική τους συνέπεια.

Χωρίς όμως αυτή την προϋπόθεση υπάρχουν πολλές διαδρομές προς τον παράλογο, αντιφατικό και ρηχό λόγο. Για παράδειγμα, άτομα που έχουν μια μεγάλη ανάγκη, μια εσώτερη παρόρμηση, να παράγουν αντίλογο. Πολύ συνηθισμένη περίπτωση. Μπορείς πρακτικά να τα εξωθήσεις σε οποιαδήποτε άποψη, αρκεί να προτείνεις την αντίθετη. Άτομα, μετά, ανασφαλή, που επιθυμούν να εκδηλώνουν πάντα απόλυτη βεβαιότητα και αμετακίνητη προσήλωση, ως και εάν τα ρηχά αυτά χαρακτηριστικά να προσθέτουν, αντί να αφαιρούν, αξία στα επιχειρήματά τους.

Αντιφάσεις, ακόμη χειρότερες, υπάρχουν μεταξύ λόγων και έργων. Όταν δηλαδή ακούς απόψεις που κραυγαλέα δίστανται με το παράδειγμα, το βίωμα, του προτείνοντα. Είναι οι κουβέντες πάντα πιο ρηχές, πιο εύκολες. Και είναι αλήθεια ότι όση δύναμη και εμβέλεια τους προσθέτει η καλή συνάφειά τους με το παράδειγμα αυτού που τις διατυπώνει, άλλο τόσο γελοίες γηρούν αν τις διαψεύδει η ίδια του η πράξη.

* * *

Μια ακόμη διαδρομή προς τον αντιφατικό λόγο περνάει από την άγνοια. Από την άγνοια τη μπολιασμένη με θράσος. Θράσος, που συχνά καταφέρνει και το γεννάει μόνη της. “Η άγνοια είναι η μητέρα της αναίδειας”, έλεγε ο Αντιφών.

Αρκετές φορές δυσκολεύεται κανείς να ξεχωρίσει αν μια θέση είναι ψέμα συνειδητό ή αποτέλεσμα άγνοιας. Στην περίπτωση της άγνοιας, ίσως η πρόθεση να είναι διαφορετική, πιο αγαθή. Τα λάθος δεδομένα, όμως, ακόμη και εν αγνοία του ατόμου που τα χρησιμοποιεί για να επιχειρηματολογεί, είναι ιδανικό υπόστρωμα για παραλογισμό. Θα έλεγα μάλιστα ότι συχνά δεν έχει και ιδιαίτερη, πρακτική, σημασία, η απόσταση ανάμεσα στο ψέμα και την άγνοια. Όταν το Υπουργείο Ανάπτυξης (29 Οκτωβρίου 2013) μας ενημερώνει ότι ο κύριος Παπουτσής επελέγη για την Παγκόσμια Τράπεζα με βάση τα προσόντα του, σε ποια κατηγορία άραγε ανήκει; Του ψεύτη ή του άσχετου;

Η πρόχειρη και σφαλερή πληροφόρηση είναι βόμβα για την ποιότητα, τη σοβαρότητα κάθε διαλόγου. Η συζήτηση περιέχει πάντα δεδομένα και μέθοδο. Αν τα δεδομένα είναι σωστά, κάτι θα επιπλέει εδώ και εκεί, ακόμη και αν παραδοθούν σε μια παράλογη μέθοδο. Αν όμως τα δεδομένα είναι λάθος τότε η συζήτηση, που βασιίζεται πάνω τους, μόνο προσάναμμα για τη φαντασία μπορεί να θεωρηθεί.

Θεραπείες

Γνώση, γνώση και βιωματική σχέση. Και μετά μετριοπάθεια. Η γνώση και η βιωματική σχέση δίνουν πάντα άλλο βάρος στην άποψη που κατατίθεται. Όταν το επιχείρημα έχει βιωματική υποστήριξη, αποκτά άλλη σοβαρότητα, άλλη εμβέλεια. Γίνεται ενδιαφέρον, φέρνει χαλάρωση και προσοχή.

Η βιωματική σχέση εξυψώνει, ενισχύει την άποψή μας.

Ακόμη και η παράλογη, όπως είδαμε πιο πάνω, άποψη ότι η παιδεία έχει προτεραιότητα σε σχέση με την οικονομία, αν εκφέρεται από άτομο που διαβάζει βιβλία, πηγαίνει σε διαλέξεις, σε λογοτεχνικές ή άλλες πνευματικές βραδιές, έχει ενδιαφέρον να μάθει περισσότερο από ότι να καταναλώσει ή να ψυχαγωγηθεί, αυτή, η δικιά του συνέπεια ζωής κάνει το λογικό του σφάλμα πολύ πιο αποδεκτό. Πολύ πιο ανθρώπινο. Αν όχι, τότε το ενισχύει εκθετικά. Το καθιστά πλέον εξοργιστικό.

Ενημέρωση, μετά, και σεμνότητα. Η ενημέρωση είναι ο καλύτερος τρόπος ελαχιστοποίησης των λάθους δεδομένων μας. Και αν, παρόλη την ενημέρωση, κάποια λάθος πληροφορία περάσει την πόρτα μας, ας επιμείνουμε στους χαμηλούς τόνους, για τη διαχείρισή της. Ας μείνουμε μακριά από ακραίες εκφράσεις. Δεν προσφέρουν τίποτα.

Το πάθος που μπορεί να έχουμε για κάτι, καθόλου δεν ακυρώνεται από μια ήρεμη διατύπωση. Ούτε και επιβεβαιώνεται από φραστικές ακρότητες. Ο φανατισμός γεννάει σύγχυση και αντιφάσεις. Η μεγάλη, φαρδιά, πόρτα του παραλογισμού είναι τότε ορθάνοιχτη.

8. Η γραμμική ψευδαίσθηση

Μεγαλώνουμε μέσα σε ένα μικρόκοσμο, που τον απαρτίζουν η οικογένεια, οι φίλοι, το σχολείο. Ένα μικρόκοσμο που, με καλή ακρίβεια, διέπεται από αυτό που μάθαμε στο σχολείο ως απλή μέθοδο των τριών. Ένα μοντέλο που χαρακτηρίζει, όπως λέμε, το γραμμικό κόσμο.

Έτσι, αν για ένα κιλό ψωμί δώσουμε ένα Ευρώ, για δύο κιλά θα δώσουμε δύο Ευρώ. Αν βγούμε για μια ώρα στη γειτονιά να πούμε τα κάλαντα θα πάρουμε δέκα Ευρώ, αν μείνουμε ακόμη μια ώρα στα κάλαντα, θα πάρουμε περίπου άλλα δέκα.

Ο μικρόκοσμός μας είναι πράγματι με καλή ακρίβεια γραμμικός. Και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να θεωρεί κανείς ότι η γραμμικότητα αυτή αφορά ευρύτερα την κοινωνία.

Αυτό όμως είναι ένα μεγάλο σφάλμα και οδηγεί σε παράλογο. Ζούμε σε έναν κατεξοχήν μη γραμμικό κόσμο. Δεν υπάρχει καμιά απολύτως εγγύηση ότι αν την επόμενη χρονιά επενδύσουμε ένα διπλάσιο ποσό στην επιχείρησή μας, θα έχουμε διπλάσια κερδοφορία. Και για να έρθουμε σε έναν πιο κλασικό παραλογισμό, που παράγει το γραμμικό μοντέλο αντίληψης του κόσμου. Δεν υπάρχει καμιά εγγύηση ότι αν επενδύσουμε διπλάσιο ποσό στην εκπαίδευση θα έχουμε διπλάσια αποτελέσματα, μετρημένα με οποιονδήποτε δείκτη θα μπορούσε κανείς να προτείνει. Ούτε υπάρχει καμιά απολύτως εγγύηση ότι αν

επενδύσουμε διπλάσια ποσά στην έρευνα θα έχουμε και πάλι κάτι έστω και κοντά στο διπλάσιο αποτέλεσμα.

Και όμως οι γραμμικοί αυτοί συλλογισμοί βρίσκονται αυτόματα και υποσυνείδητα πίσω από τις περισσότερες διεκδικήσεις για αύξηση των δαπανών, ή τις αντίστοιχες πολιτικές που σχεδιάζονται. Ως και αν η αύξηση των δαπανών αυτόματα να συνεπάγεται και αυτόματη αύξηση των αντιστοιχών αποτελεσμάτων.

Υπάρχει αφθονία διεθνούς εμπειρίας ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Συνήθως αύξηση των δαπανών, αν δεν προηγηθούν οι απαραίτητοι εξορθολογισμοί, οδηγεί σε απλή κατασπατάληση των πόρων, χωρίς, όχι απλά κανένα αντίστοιχο αποτέλεσμα, αλλά, πιθανότατα, χωρίς κανένα απολύτως αποτέλεσμα.

Αυτό είναι και το “χειρότερο”. Ότι η απόκλιση της πραγματικότητας του κόσμου μας από το γραμμικό μοντέλο συνήθως δεν είναι μικρή. Μπορεί να είναι τεράστια.

Ο Nassim Nicholas Taleb στο βιβλίο του Black Swan περιγράφει με αριστουργηματικό τρόπο αυτή τη μη γραμμικότητα του κόσμου μας. Κυρίως εστιάζει στην αδυναμία πρόβλεψης, που υπάρχει μες στο σύγχρονο κόσμο, που, όμως, στην ουσία είναι μια επαναδιατύπωση, από μια άλλη οπτική γωνία, του, κατά βάση, ίδιου φαινομένου. Του μη γραμμικού κόσμου που μας περιβάλλει.

Γιατί όμως υπάρχει αυτή η προσκόλληση στο απλοϊκό γραμμικό μοντέλο; Γιατί αναπαράγεται συνέχεια σε διεκδικήσεις και πολιτικές που σχεδιάζονται;

Είναι, πιστεύω, κάτι πολύ παραπάνω από αδράνεια και νοσταλγία του απλού, γραμμικού, παιδικού μας κόσμου. Νομίζω ότι η γραμμικότητα μάς φαίνεται πιο δίκαια. Προσαρμόζεται πιο εύκολα στην αντίληψη ηθικής

που έχουμε. Στον ηθικό μας κώδικα, κάτι μας ωθεί να μην αποδεχόμαστε εύκολα ότι αυτό που ένα άτομο κάνει σε μια μέρα ή δεν το κάνει ποτέ, ένα άλλο άτομο, με τα ίδια τυπικά προσόντα, μπορεί να το κάνει σε μια ώρα. Και μας ωθεί να αντιδρούμε ακόμη περισσότερο όταν η πραγματικότητα αυτή αντανακλάται και στις αμοιβές. Αμοιβές που αν πρόκειται να προσαρμοστούν στην πραγματικότητα του μη γραμμικού κόσμου μας, θα πρέπει να διαμορφωθούν με τέτοιο τρόπο που θα αυξήσει εκθετικά την ανισότητα και θα απειλήσει την κοινωνική συνοχή.

Η εθελουφλία, όμως, ποτέ δεν αποτέλεσε λύση. Για την, ασφαλώς, πολύ σημαντική κοινωνική συνοχή καλό είναι να βρούμε άλλα εργαλεία να την εγγυηθούμε και να τη διασφαλίσουμε. Και όχι να κλείνουμε τα μάτια μπροστά στην πραγματικότητα του κόσμου μας. Στην πραγματικότητα, όπου η ίδια προσπάθεια, άλλων ατόμων ή μέσα σε άλλες συνθήκες, μπορεί να παράγει απίστευτα διαφορετικά αποτελέσματα. Γιατί αυτό είναι και η πεμπουσία του μη γραμμικού κόσμου.

Θα πρότεινα ακόμη, με σιγουριά, αυτόν το μη γραμμικό κόσμο μας να μην τον εισπράττουμε ως εν δυνάμει και εξ ορισμού περισσότερο άνισο και περισσότερο άδικο.

Ο μη γραμμικός κόσμος είναι που επιτρέπει στον Ινδό, που φτάνει θαλασσοδαρμένος στην Καλιφόρνια, αφού έχει διανύσει με τη σχεδία του τον Ειρηνικό, σε λίγα χρόνια μόνο, να είναι ένας επιτυχημένος επιχειρηματίας. Ο μη γραμμικός κόσμος είναι λοιπόν που μπορεί να αναιρέσει αδικίες εμπεδωμένες σε βάθη χιλιετιών. Το γραμμικό μοντέλο απλά λιγάκι θα διόρθωνε, γραμμικά, τις αδικίες αυτές, χωρίς καμιά ελπίδα λύτρωσης.

* * *

Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα μη γραμμικού τρόπου σκέψης περιγράφεται στο βιβλίο του Malcolm Gladwell, *The Tipping Point*. Είναι ένα περιστατικό αυτού που στην εγκληματολογία αναφέρεται ως “Fixing Broken Windows” (επισκευή σπασμένων παραθύρων). Η αρχή αυτή αντανακλά την πεμπτουσία του μη γραμμικού κόσμου. Μας λέει ότι ένα απλό, αθώο, σπασμένο παράθυρο μπορεί, αν δεν επιδιορθωθεί, να γίνει πρόξενος μεγάλων καταστροφών.

Στα μέσα της δεκαετίας του '80 το μετρό της Ν. Υόρκης ήταν άβατο για τον πολύ κόσμο. Ήταν στο έλεος συμμοριών, πεδίο βίας και ξεκαθαρίσματος λογαριασμών μάλλον παρά μέσο δημόσιας μεταφοράς. Εκείνη την περίοδο, ανέλαβε διευθυντής ο David Gunn με στόχο την ανακατάληψη του μετρό για λογαριασμό των πολιτών της Ν. Υόρκης. Οι συνεργάτες του, μάλιστα, τον προέτρεπαν να ζητήσει τη βοήθεια της κυβέρνησης και του στρατού.

Ο Gunn αντί να φέρει πεζοναύτες έκανε κάτι πολύ πιο απλό. Κυνήγησε με πείσμα τη μικροπαραβατικότητα. Εξαφάνισε τα γκράφιτι απ' τους τοίχους και απ' τα τρένα. Υπήρχαν συνεργεία στους τερματικούς σταθμούς που μόλις κατέφθανε ένα τρένο το καθάριζαν και το έβαφαν πριν παραλάβει και πάλι επιβάτες. Κυνήγησε ανελέητα τους τζαμπατζήδες.

Σε λίγα χρόνια το πρόβλημα είχε λυθεί. Ξεκινώντας απ' τα εύκολα, επιβλήθηκε σιγά σιγά η ιδέα ότι ο νόμος ξαναγυρίζει. Οι πολίτες ανέκτησαν το ηθικό τους, οι συμμορίες κλονίστηκαν, μετακόμισαν. Ο Gunn κέρδισε το παιχνίδι της μικροπαραβατικότητας. Κι αυτό “έκοψε” τα

πόδια και του μεγάλου εγλήματος. Δε χρειάστηκε ούτε στρατό ούτε ειδικές δυνάμεις. Άρκεσε ο απλός, επίμονος, συστηματικός, μη γραμμικός τρόπος σκέψης.

Μπορούμε εύκολα να προεξοφλήσουμε και το αντίστροφο σενάριο. Ότι δηλαδή η αχαλίνωτη μικρή παραβατικότητα είναι ο βέβαιος πρόδρομος και της μεγαλύτερης, ο σίγουρος προπομπός του εγκλήματος.

* * *

Ο μη γραμμικός κόσμος είναι λοιπόν ο μόνος πραγματικός, λογικός κόσμος. Και είναι ένας συναρπαστικός κόσμος. Και αν θέλουμε κάποια στιγμή η χώρα μας να βγει από τα Ιμαλία των χρεών που συσώρευσε η άθλια διοίκησή της κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αυτό δε θα γίνει με αφελείς γραμμικές προσεγγίσεις, ενός απόλυτα ανύπαρκτου γραμμικού κόσμου. Θα βγει όταν βρεθούν στο προσκήνιο εκείνες οι κοινωνικές δυνάμεις που μπορούν να τσουλήσουν πάνω στο μη γραμμικό μοντέλο του κόσμου και να θριαμβεύσουν. Να ακυρώσουν στην πράξη όλες τις μίζερες οικονομικές προβλέψεις. Αθόρυβα και ουσιαστικά, ως μια πραγματική κοινωνική επανάσταση.

Το πιο χρήσιμο υπουργείο στη χώρα σήμερα θα ήταν το “Υπουργείο μιας μη γραμμικής ανάπτυξης”. Αυτό δηλαδή που θα σχεδίαζε τη “συνέργεια” και τα άλματα, αντί για το “άθροισμα” και τα βήματα.

Θεραπίες

Πρέπει να μας γίνει συνείδηση ότι τα πράγματα γύρω μας δεν εξελίσσονται γραμμικά. Η λογική του κόσμου μας

είναι απόλυτα μη γραμμική. Αυτό αξίζει να γίνει τρόπος σκέψης, ένστικτο και αυτοματισμός. Εργαλείο που θα μας επιτρέπει να βλέπουμε μεγάλες ευκαιρίες και να αποφεύγουμε κινδύνους, που αλλιώς θα χάνονταν πίσω από το συντηρητικό και, πρακτικά, ανύπαρκτο, γι' αυτό και παράλογο, γραμμικό μοντέλο. Το ζήτημα ξεπερνά κατά πολύ την πολιτική και το δημόσιο διάλογο και αφορά συνολικά την προσέγγισή μας στον κόσμο. Η μελέτη και κατανόηση της πολυπλοκότητας του σύγχρονου κόσμου, που ουσιαστικά δημιουργεί και τη μη γραμμικότητά του, αξίζει μια πολύ σημαντική θέση μες στο εκπαιδευτικό σύστημα. Είναι, δίπλα στο βάθρο της αυτογνωσίας, που κοιτά προς τα μέσα μας, το δεύτερο μεγάλο βάθρο, εκείνο από όπου κανείς κοιτάει προς τα έξω, μελετάει, κατανοεί τον πραγματικό κόσμο και σχεδιάζει τη θέση του μέσα σε αυτόν.

9. Ο δωρεάν χρόνος

Η χώρα μας οικογενειοκρατείται, κομματοκρατείται, γεροντοκρατείται. Αυτή είναι μια γνωστή πραγματικότητα. Αυτή η πραγματικότητα όμως, τουλάχιστον ως προς την προδιαγραφή της γεροντοκρατίας, για να αναπαραχθεί, χρειάζεται να απαξιώσει το χρόνο. Χρειάζεται να καλλιεργήσει ένα κλίμα “υπάρχει καιρός, μη βιάζεσαι”. Γιατί αν οι νέοι αρχίσουν πραγματικά να βιάζονται, το σύστημα απλά δεν είναι βιώσιμο. Καταρρέει την άλλη στιγμή.

Η δαρβινική αυτή ανάγκη της ελληνικής γεροντοκρατίας παράγει μια σειρά από παραλογισμούς. Που στη βάση τους έχουν την αντίληψη του δωρεάν χρόνου. Του “περίμενε και κάτι θα γίνει και για σένα”.

Έτσι φτάνουμε η ανεργία των νέων να έχει πάρει βάρβαρες διαστάσεις. Πολύ πιο βάρβαρες από τις περικοπές των συντάξεων των πενηντάρηδων πατεράδων τους.

Έτσι φτάνουμε στην Ελλάδα ένας μηχανικός με Master να χρειάζεται επτά, το λιγότερο, χρόνια εκπαίδευση, ενώ σε Αγγλία, Γερμανία, ΗΠΑ μόνο τέσσερα με πέντε. Γιατί αλήθεια συμβαίνει αυτό; Μήπως το πολύπλοκο παραγωγικό μας μοντέλο έχει τόσο περισσότερες ανάγκες από τις μεγάλες οικονομίες της Δύσης, που πρέπει να κρατήσει, να εγκλωβίσει μάλλον τους νέους στο μοντέλο του “περίμενε”;

Η απουσία της παραμέτρου του χρόνου από τις συζητήσεις και το δημόσιο διάλογο είναι εκκωφαντική.

Δε θέλω να πω ότι πρόκειται απλά για ένα κόλπο των παλαιών απέναντι στους νέους, όσο και αν η ωφελιμιστική διάσταση είναι απόλυτα προφανής. Ο σημαντικός μας φιλόσοφος, Στέλιος Ράμφος, μιλώντας (Η λογική της παράνοιας, Time out) για τον παγωμένο χρόνο και την άχρονη ελληνική κοινωνία έχει αγγίξει το θέμα στις εντυπωσιακές φιλοσοφικές του προεκτάσεις. Ο χρόνος απλά δεν υπάρχει στην ελληνική κοινωνία, στο δημόσιο λόγο. Που είναι το ίδιο σα να πει κανείς ότι ο χρόνος είναι ένας άπειρος και δωρεάν κοινωνικός πόρος, τόσο ευτελής, που δε χρειάζεται να τον βάζουμε σε καμιά συζήτηση, σε κανένα λογαριασμό.

Ας δούμε μια άλλη οπτική της παρανοϊκής σχέσης που έχουμε με το χρόνο.

Ο Karl Popper, μέγας επιστημολόγος της σύγχρονης εποχής ανέπτυξε τη θεωρία της διαψευσιμότητας (Falsifiability– refutability) (Karl Popper, Science as Falsification, Conjectures and Refutations, 1963). Με βάση την προσέγγιση του Popper η επιστήμη, η κάθε επιστήμη, πρέπει να είναι διαψεύσιμη. Πρέπει, δηλαδή, να είναι ανοικτή, να εκτίθεται στην πιθανότητα της διάψευσης. Να μην είναι ένα δογματικό αδιαπέραστο μπετό.

Το εκπληκτικό εγχειρίδιο Conceptual Physics (επικεφαλής συγγραφέας Paul Hewitt, 12 εκδόσεις, πωλήσεις που ανέρχονται σε εκατομμύρια αντίτυπα), υιοθετεί αυτή τη θεωρία και στην εισαγωγή του, αναφέρει ότι ένα βασικό κριτήριο μιας λογικής υπόθεσης είναι να μπορεί να διατυπωθεί μεθοδολογία κατάρριψής της.

Ένα παράδειγμα.

Η υπόθεση “Δεν υπάρχει ζωή σε άλλον πλανήτη” είναι λογική γιατί υπάρχει τρόπος να διαψευστεί, να απο-

δειχθεί ότι είναι λάθος. Πώς; Ανακαλύπτοντας ζωή έστω και μια φορά. Αντίθετα, η υπόθεση “Υπάρχει ζωή σε άλλον πλανήτη” είναι παράλογη γιατί δεν υπάρχει κανείς τρόπος να αποδειχθεί λάθος. Όσο και να περιπλανηθεί κανείς στο διάστημα πάντα θα παραμένει η αμφιβολία.

Αυτά με τον Popper και τον Hewitt.

Ομολογώ ότι η προσέγγιση του Popper μου φαίνεται ιδιαίτερα ελκυστική. Η ιδέα ότι πρέπει πάντα στα επιχειρήματά μας να υπάρχει η δυνατότητα της διάψευσής τους, αποτελεί καλή προϋπόθεση για μια σοβαρή και δημιουργική συζήτηση. Είναι θανάσιμο χτύπημα σε κάθε είδους δογματισμό, που πρεσβεύει το ακριβώς αντίθετο. Ένα δηλαδή σύστημα ιδεών, απόλυτα κλειστό, που είναι έτσι διατυπωμένο ώστε να είναι αδύνατο να του εναντιωθείς, να το διαψεύσεις. Ή το πιστεύεις ή δεν το πιστεύεις.

Όπως είπα και στην αρχή, στην εισαγωγή, η λογική με την πίστη είναι άλλες τέχνες. Και ο Popper επισημαίνει με τη θεωρία του αυτή και με μεγάλη μαεστρία πιστεύω και πολύ συγκεκριμένα αυτή τη θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα στην επιστήμη και τα δόγματα.

* * *

Ποια είναι η γέφυρα της θεωρίας του Popper με την περιφρόνηση του χρόνου που χαρακτηρίζει την κοινωνία μας;

Η παράμετρος του χρόνου, με την οποία ως κοινωνία δεν έχουμε καταφέρει να βρούμε ένα *modus vivendi* είναι, νομίζω, μια εξαιρετικά καλή παράμετρος για τη διαψευσσιμότητα μιας υπόθεσης. Ένα παράδειγμα.

Η πρόταση “θα σώσουμε τη χώρα” είναι ασφαλώς τοποθετημένη στο χώρο της πίστης. Ή το πιστεύεις ή το

απορρίπτεις. Για δικούς σου, θρησκευτικούς και απόκρυφους λόγους. Έχει όμως, ως διατύπωση, μηδενική σχέση με τη λογική. Είναι μια απόλυτα παρανοϊκή διατύπωση.

Η πρόταση αντίθετα “θα σώσουμε τη χώρα μέσα στα επόμενα πέντε χρόνια” είναι πρόταση λογική. Είναι ανοικτή στη διαψευσιμότητα. Θα περιμένουμε και θα δούμε. Μπορεί να επαληθευτεί, οπότε αυτός που τη διατύπωσε δικαιώνεται και θριαμβεύει. Μπορεί και να διαψευστεί οπότε η αξιολογία του κλονίζεται. Εξέρχεται, σιγά σιγά από τον πολιτικό στίβο, ως φορέας μη πραγματώσιμων και αναξιόπιστων απόψεων. Και σε κάθε περίπτωση γλιτώνουμε να την αναδιατυπώσει ξανά, την πρότασή του. Και να περιμένουμε άλλα πέντε χρόνια.

Φαντασθείτε, για μια στιγμή, να είχαμε πορευθεί έτσι, μετά την μεταπολίτευση...

Αυτή είναι νομίζω η μεγάλη σημασία του χρόνου. Αποκαθιστά μια λογική στα πράγματα, μας βγάζει από την παράνοια της πίστης και μας μεταφέρει στον πραγματικό κόσμο.

Τέτοια στοιχήματα αξίζει να βάζουμε και με τον ίδιο μας τον εαυτό. Νομίζω θα μας κάνουν πιο αυστηρούς, πιο συγκροτημένους, πιο λογικούς.

Πρέπει όμως να τα απαιτήσουμε και στο δημόσιο λόγο. Η απαίτηση της διαψευσιμότητας είναι μια από τις καλύτερες μεθόδους για την αποκατάσταση της σημασίας του χρόνου στην κοινωνική μας ζωή. Για την αποκατάσταση της λογικής και της σοβαρότητας στην πολιτική μας ζωή. Και πιο μεσοπρόθεσμα, για την αναίρεση του πρωτόγονου, άχρονου και γεροντοκρατικού μοντέλου που βασιλεύει στην ελληνική κοινωνία.

Θεραπείες

Χρειάζεται να αναπτύξουμε έναν αυτοματισμό, ένα ένστικτο, που θα εγγράφει κάθε συζήτηση ή άποψη, που δεν εμπεριέχει την παράμετρο του χρόνου και που αφθρώνεται γύρω από προθέσεις και άχρονες ευχές, ως πλήρως αναξιόπιστη. Η παρουσία του χρόνου στο δημόσιο λόγο είναι απόλυτο κριτήριο ποιότητας και λογικής.

Στην καθημερινή μας ζωή ο χρόνος ζει και βασιλεύει. Στα χρονοδιαγράμματα τα προσωπικά, τα δικά μας, στους λογαριασμούς που πρέπει να πληρώσουμε, στα τιμολόγια που πρέπει να μας εξοφλήσουν. Στα πάντα.

Πρέπει να τον απαιτήσουμε και στη δημόσια σφαίρα, όπου σήμερα έχουμε επιτρέψει να διεξάγεται συζήτηση και να παίρνονται αποφάσεις με τρόπο άχρονο, άρα παρανοϊκό και ανεύθυνο.

10. Οι καλοί και οι κακοί

Οι θεωρίες συνωμοσίας είναι διαδεδομένη παρανοϊκή συμπεριφορά. Ως ουδέτερος, επιστημονικός, όρος υπάρχει στη διεθνή βιβλιογραφία εδώ και αιώνες. Μετά τη δεκαετία του '60, όμως, λόγω της ραγδαίας εξάπλωσης του φαινομένου, έχει πάρει μια σαφώς αρνητική χροιά και παραπέμπει πια σε καθημερινό παρανοϊκό λόγο και συμπεριφορά παρά σε μια απλή επιστημονική κατηγορία. Στη δική μας περίπτωση, στην Ελλάδα, οι πλέον συνηθισμένοι συνωμότες είναι οι καπιταλιστές, οι Αμερικάνοι, οι Εβραίοι, ο Πάπας, οι Ιεχωβάδες, οι μασόνοι. Παλιότερα, ήταν και οι κομμουνιστές. Τελευταία προστέθηκαν και οι Γερμανοί.

Πρόκειται λοιπόν για βαριά και επιστημονικά ακόμη αμφιλεγόμενη παράνοια που έχει χτυπήσει, δυστυχώς, τη χώρα μας με ιδιαίτερη ορμή.

Τα σενάρια που έχουν διακινηθεί είναι ατέλειωτα. Παραδείγματα δε χρειάζονται καθώς αφθονούν στις παραστάσεις και στα ακούσματα όλων μας.

Οι παραλογισμοί της συνωμοσιολογίας είναι μια υπέρθεση πολλών από τους προηγούμενους. Υπάρχει, για παράδειγμα, έντονο το στοιχείο της γενίκευσης. Χωρίς αμφιβολία, έχουν κατά καιρούς υπάρξει πραγματικές συνωμοσίες. Ο παράλογος βρίσκει λοιπόν κάπου να πατήσει, σε μια παλιά ιστορία, σε μια διάχυτη αίσθηση, σε μια ιστορική μνήμη. Αυτό του είναι αρκετό για να γενικεύσει

μετά κατά βούληση και σε κάθε κατεύθυνση.

Η συνωμοσιολογική άποψη είναι μπετό. Είναι τόσο αυθαίρετη που είναι αδύνατον να καταρριφθεί. Είναι φυσικά μάταιο να αναρωτηθεί κανείς αν πληροί το κριτήριο της διαφεισιμότητας του Popper. Δεν υπάρχει ίχνος λογικής. Ή μπαίνεις στη δίνη της παράνοιας και βρίσκεις κάποια ψυχολογική ανακούφιση και πείθεσαι και γίνεσαι οπαδός ή, απλά, μένεις άφωνος.

Μια άλλη πλευρά της παράνοιας αυτής φωτίζεται απ' τη θεωρία του Ockham (Ockham's razor). Ο Άγγλος Ockham ήδη από τον 14ο αιώνα διατύπωσε την άποψη ότι όσο πιο απλή είναι η εξήγηση ενός φαινομένου τόσο ασφαλέστερη και καλύτερη είναι. Αυτό, δηλαδή, ακριβώς που δεν περνάει ποτέ απ' το "πολύπλοκο" μυαλό του συνωμοσιολόγου. Η απλή εξήγηση συνήθως είναι μπροστά στα μάτια του αλλά αυτός την περιφρονεί, τη θεωρεί αφέλη, την προσπερνάει. Είναι έξυπνος αυτός, έτσι πείθεται, και εισέρχεται πλησίστιος στην παράνοια.

Δυστυχώς, οι επιδόσεις μας, ως χώρα, στον παραλογισμό αυτού του είδους, έχουν βγει για τα καλά έξω από τα σύνορα και έχουν πια γίνει ευρύτερα γνωστές. Αφαιρούν και άλλο από την ήδη χαμηλή αξιοπιστία και σοβαρότητα της χώρας τα τελευταία χρόνια. Γράφουν οι Financial times (Watch Greece – it may be the next Weimar Germany, 6 Νοέμβρη 2013). "Parliament now contains the full spectrum of authoritarians: neo-Nazis, Stalinists and Maoists together with radical leftwingers, populist rightwingers and numerous defenders of paranoid conspiracy theories". (Το κοινοβούλιο στεγάζει όλο το φάσμα των αντιδημοκρατικών και αυταρχικών θεωριών όπως νεοναζί, σταλινικούς, μαοϊκούς, αριστερούς εξτρεμιστές και

δεξιούς λαϊκιστές και άφθονους οπαδούς παρανοϊκών θεωριών συνωμοσίας).

Αυτά για το κοινοβούλιο της χώρας, το 2013.

Όπως συνήθως συμβαίνει στα ακραία φαινόμενα (χιονιάς κάσωνας, και πολλά άλλα) η παράνοια της συνωμοσιολογίας έχει και την κατοπτρική της. Εκτός από τους συνωμότες έχουμε και πληθώρα από σωτήρες κάθε φύσης. Αμέτρητα και εδώ τα παραδείγματα. Απ' τα πιο παλιά και τραγικά είναι και ο μύθος για το Μόσκοβο και τη Ρωσία. Παρά τους αιώνες που έχουν περάσει και τις πολλές διαφεύσεις που έχουν μεσολαβήσει, πολλοί παραμένουν, ακόμη και σήμερα (π.χ. πρόσφατη Κυπριακή κρίση), πιστοί στο ξανθό γένος που θα μας λύσει αργά ή γρήγορα τα προβλήματά μας. Απ' τα πιο αστεία και πρόσφατα περιστατικά, ο κύριος Αρτέμης Σώρρας που με τα 600 δις του θα μας έλυne το πρόβλημα του χρέους. Για να αποκτήσει κανείς ένα μέτρο σύγκρισης ο Λάτσης, μάλλον ο πλουσιότερος Έλληνας, έχει περιουσία γύρω τα 2 δις δολάρια (πηγή Forbes). Τρελός άραγε ο ίδιος ο Σώρρας ή πονηρός που γνωρίζει πόσο επιρρεπής είναι ο ελληνικός λαός σε τέτοιες θεωρίες σωτηρίας; Εύλογο το ερώτημα. Και στις δυο περιπτώσεις όμως η παράνοια είναι και πάλι πρωτοφανής.

Θεραπείες

Είναι δύσκολο να προτείνεις κάτι για μια τόσο έντονη παρόρμηση και ψυχολογική ανάγκη, άγνωστης ακόμη αιτιολογίας. Πρόκειται για μια απ' τις χειρότερες μορφές έμμονης ιδέας και πίστης, ιδιαίτερα ανυπόφορης καθώς στρέφεται και αφορά και γνωματεύει για θέματα του

κόσμου τούτου και δεν εκδηλώνεται απλά ως μια μεταφυσική ανησυχία.

Πιστεύω ότι το σημαντικότερο υπόστρωμα της συνωμοσιολογίας είναι η εσωστρέφεια. Αυτή η αίσθηση του ανάδελφου, η τόσο όμως ξένη στην ουσία του ελληνισμού. Η εκπαίδευση, δυστυχώς, τουλάχιστον με την έννοια των εγκύκλιων σπουδών δεν αποτελεί ανάχωμα. Υπάρχουν πολλά άτομα με σπουδές, πολλά σε αναγνωρίσιμους πολιτικούς ρόλους, που έχουν παραδοθεί στη μυθοπλασία των συνωμοσιών και συστηματικά παράγουν λόγο φοβικό. Οι σπουδές δεν τους έχουν προφυλάξει. Ενδεχόμενα πολλοί να το κάνουν υστερόβουλα, γνωρίζοντας πόση πέραση έχει να εξάπτεις τη φαντασία του κόσμου με απίθανες ιστορίες. Αντίθετα, άτομα κοσμοπολίτες, με βιώματα και παραστάσεις απ' όλο τον κόσμο, έχουν, νομίζω, πολύ καλύτερη ανοσία αλλά και "αδυναμία" να κατασκευάζουν τα ίδια θεωρίες συνωμοσιών.

Κάτι που θα ήταν ίσως αποτελεσματικό θα ήταν οι φοιτητές μας να αξιοποιούν πολύ περισσότερο τα εργαλεία κινητικότητας που υπάρχουν σήμερα στην ΕΕ (Erasmus, κ.λπ) και να περνάνε, ακόμη και υποχρεωτικά, ένα διάστημα των σπουδών τους στο εξωτερικό. Θα αποκτήσουν έτσι αντισώματα, θα νοιώσουν και θα βιώσουν την πραγματική κλίμακα των πραγμάτων, θα διαπιστώσουν πως έχουμε πολλά κοινά με τους άλλους λαούς και ότι κανείς δεν έχει έμμονες ιδέες μαζί μας. Ούτε για να μας καταστρέψει ούτε για να μας σώσει. Αυτή είναι μια πολύ καλή αρχή για να αρχίσει να αντιμετωπίζεται, με ριζικό τρόπο, το φαινόμενο.

Τίποτα άλλο δε μπορώ να σκεφθώ. Εξάλλου, όπως αναφέρει και η wikipedia, το θέμα παραμένει στην αι-

74|| ΝΙΚΟΣ ΣΑΚΚΑΣ

χμή της έρευνας. “Scholars have identified some psychological origins of conspiracy theories”. (Ακαδημαϊκοί έχουν εντοπίσει κάποιες απ’ τις αφετηρίες των θεωριών συνωμοσίας). Έχουμε δρόμο ακόμη.

Επίλογος

Το Μάρτη του 2010 βρέθηκα στις Βρυξέλλες, για μια βδομάδα, για να συμμετάσχω σε μια αξιολόγηση ενός έργου. Θα συνεργαζόμουν με έναν Εγγλέζο, τον Dave.

Ο Dave ήταν πάνω από εβδομήντα ετών. Όμως η ζωή του αντιστοιχούσε σε πολύ περισσότερα. Είχε ζήσει λοιπόν σε όλον τον κόσμο, κυριολεκτικά. Ως μάχιμος μηχανικός. Μιλούσε για τα νησιά Galapagos και κάτι γειτονικά βραχάκια σαν να ήταν το περίπτερο της γειτονιάς του. Είχε πολλά παιδιά, έκανε πολλά λεφτά.

Μου έκανε κάποια εντύπωση που ένα τέτοιο άτομο ήρθε στις Βρυξέλλες για μια εβδομαδιαία επαγγελματική ανάθεση. Τον ρώτησα. Μου χαμογέλασε και μου απάντησε “Nikos, not for the money of course, for the mental calibration”. (Όχι για τα χρήματα αλλά για την πνευματική μου συντήρηση και άσκηση).

Περισσότερο και από τη ζωή του Dave με μάγεψε η διαλεκτική του μέθοδος. Ότι ήταν συνέχεια γεμάτος αυτιά, να ακούσει, να καταλάβει, να απαντήσει με χειρουργική ακρίβεια. Ποτέ με κενολογίες και υπεκφυγές. Εκτίμησα το επίπεδο των συζητήσεών μας. Τη λογική που πρυτάνευε, τους χαμηλούς τόνους, το ανοικτό πνεύμα, την ετοιμότητα να μετακινήθει αν άκουγε κάτι ενδιαφέρον. Την τεράστια ενημέρωση που είχε για τα πιο αλλότρια θέματα.

Σπάνια πράγματα.

Ο Dave ψήφιζε συντηρητικούς, Tories. Και αυτό μου

είχε κάνει μεγάλη εντύπωση. Ιδιαίτερα, μάλιστα, καθόσον ήταν και απόλυτα άθεος, που είχε διαβάσει και διαφήμιζε όλα τα βιβλία του R. Dawkins, ενός διάσημου Άγγλου, άθεου, συγγραφέα. Κάπως παράξενα μου φαίνονταν όλα αυτά, ασύμβατα μεταξύ τους και κυρίως, με τη ζωή που είχε κάνει. Κάποια στιγμή λοιπόν τον ρώτησα. Τον ρώτησα αυτό που πάντα θεωρούσα ότι έκανε τη βασική διαφορά ανάμεσα σε έναν “αριστερό” και ένα “δεξιό”. Έτσι γενικά και αφηρημένα, αφού στην Ελλάδα αυτές τις κατηγορίες τις έβλεπα πάντα καχύποπτα και απορριπτικά. Ουσιαστικά ανύπαρκτες και επιλογές λαϊκισμού μάλλον παρά κάτι βαθύτερο.

Τον ρώτησα, λοιπόν, αν έβλεπε ένα ανθρώπινο ράκος στο δρόμο αν θα έλεγε μέσα του “Βρε τον άτυχο” ή αν θα έλεγε “Βρε το βλάκα”.

Του άρεσε η ερώτηση αλλά δε δυσκολεύτηκε να μου απαντήσει και να μου πει ότι ασφαλώς και θα έλεγε “Βρε τον άτυχο”. Και συνέχισε να μου μιλάει για την τεράστια σημασία της τύχης και το πόσες φορές του είχε χτυπήσει την πόρτα έτσι ή αλλιώς. Μου είπε μάλιστα ότι η δική του επιλογή υπέρ των συντηρητικών δεν είχε τίποτα να κάνει με αυτό το ερώτημα αλλά με άλλα κριτήρια. Προεξόφλησε το ίδιο και για όλους τους ομοϊδεάτες φίλους του, που μπορούσε να ανακαλέσει.

Μου αμφισβήτησε έτσι το ακριβό μου κριτήριο περί αριστεράς και δεξιάς μέσα σε δευτερόλεπτα. Όπως και η κομμουνίστρια Κινέζα, του προλόγου, μου κλόνησε την άποψή μου, για το τι μυαλά μπορεί να κουβαλάει κάποιος κομμουνιστής.

Έτσι λοιπόν, η κομμουνίστρια η Chou της εισαγωγής και ο συντηρητικός ο Dave, εδώ στο τέλος, μου έδειξαν

πόσο σχετικά μπορεί να είναι τα πράγματα. Κυρίως όμως υπογράμμισαν τη σπουδαιότητα του ορθού λόγου ως ένα ιδεολογικά ουδέτερο εργαλείο, ως αναντικατάστατη μέθοδο της σοβαρής συζήτησης. Ως στοιχείο στο οπλοστάσιο κάθε αξιόλογου ανθρώπου, άσχετα με ιδεολογικές προτιμήσεις. Δεν έχω καμιά αμφιβολία, ότι αν οι τρεις μας, η Κινέζα, ο Άγγλος και εγώ, βρισκόμασταν και οι τρεις μαζί, οι, πιθανά, βαθιές ιδεολογικές μας διαφορές δε θα επηρέαζαν σε τίποτα το επίπεδο της συζήτησης και της επικοινωνίας μας. Αντίθετα, η κοινή μέθοδος, ο ορθός λόγος, θα μας βοηθούσε να εμβαθύνουμε περισσότερο, ακόμη και στη δική μας άποψη. Θα μας έδινε τη δυνατότητα να την κατανοήσουμε καλύτερα, να τη βελτιώσουμε, ίσως και κάπου να την τροποποιήσουμε. Ο ορθός λόγος δεν είναι το τέλος. Είναι η αρχή και η προϋπόθεση της σοβαρής ιδεολογικής αντιπαράθεσης

Και είμαι σίγουρος ότι όλοι θα είχαμε κάπως, λίγο, μετακινηθεί στο τέλος της συνάντησής μας. Αυτή είναι η υπόσχεση του ορθού λόγου.

* * *

Δημιουργία, ταξίδια, δουλειά, διάβασμα, κοινωνικότητα. Αυτά είναι τα εργαλεία της λογικής και οι φονιάδες του παράλογου και του κάθε παρανοϊκού δογματισμού. Αυτόν τον τρέφουν η εσωστρέφεια, τα συμπλέγματα, η ευέξαπτη φαντασία, η αμορφωσιά και η κρίση μεγαλείου.

Και το αρχέτυπο του λογικού ανθρώπου είναι κάτι σαν το σύντομο εκείνο φίλο μου, τον Dave. Ήρεμος, σίγουρος, ανοικτός, δραστήριος, ενημερωμένος, ανθρώπινος.

Είναι θλιβερό να διαβάζεις τον Αριστοτέλη και να

διαπιστώνεις πόσο πίσω έχουμε πάει σε αυτά τα θέματα. Της λογικής. Είναι απόλυτα θλιβερό. Και δεν έχουμε ακόμη καλή θεωρία γιατί ακριβώς συμβαίνει αυτό. Το ακούμπησε το θέμα ο Κονδύλης, το ακουμπάει ο Γιανναράς, ο Ράμφος. Είναι όμως τέτοια η θλίψη που νοιώθεις, που μένεις με τη βεβαιότητα ότι μας ξεφεύγουν πολλά ακόμη.

Ζήσαμε και ζούμε μια πρωτόγνωρη κρίση λογικής και μια, ταυτόχρονη, πρωτοφανή, κρίση ηθικής. Παράξενο φαιντάζει που συνέπεσαν, με τέτοια ένταση, την ίδια περίοδο. Λες και η μια κρίση τροφοδοτεί την άλλη.

Η διπλή αυτή κρίση, λογικής και ηθικής, είναι αρκετή για να εξηγήσουμε τη σημερινή κατάσταση και να κατανοήσουμε τις πραγματικές αιτίες, της δευτερογενούς, οικονομικής και κοινωνικής μας, κρίσης. Όπως μας προτείνει και ο Ockham, ας μείνουμε στην απλούστερη εξήγηση. Η επιστράτευση άλλων βαρύνδουπων, συνήθως παρανοϊκών, θεωριών, δε φαίνεται να έχει κάτι να προσφέρει στην καλύτερη κατανόηση αυτού που έχει συμβεί. Έκπτωση ηθικής και έλλειμμα λογικής. Αυτά τα δυο αρκούν. Ίσως μάλιστα και να περισσεύουν, αν υποβόσκει σχέση αιτίου αιτιατού, αν δηλαδή το ένα γεννάει αναγκαστικά το άλλο. Υπόθεση για την οποία δε θέλω να αποπειραθώ καμιά άποψη στην προτελευταία σελίδα του σύντομου τούτου δοκιμίου.

Ασφαλώς η εποχή μας δε θυμίζει σε τίποτα την αρχαία εποχή του Αριστείδη, που διετέλεσε γενικός ταμίας του συμμαχικού ταμείου της Δήλου, ενός απ' τους ευρωστότερους πολιτικοοικονομικούς θεσμούς της αρχαιότητας, και εντούτοις πέθανε πάμφτωχος. Ούτε φυσικά έχει κανείς τέτοιες φιλοδοξίες και τέτοιες ελπίδες. Αλίμονο όμως, το

πολιτικό κατεστημένο της μεταπολίτευσης δε μπορεί να συγκριθεί ούτε καν με τη νεότερη ελληνική πραγματικότητα και παθογένεια. Τρικούπης, Κουμουνδούρος, Καφαντάρης, Πλαστήρας, ακόμη και ο φαύλος Δεληγιάννης, όλοι αυτοί πέθαναν στην ψάθα. Αυτή η γενικευμένη μανία πλουτισμού, με κάθε μέσο, και με την ασταμάτητη, βασανιστική συνοδεία του κενού και παρανοϊκού λόγου έχει άραγε ξαναυπάρξει ποτέ στην ελληνική ιστορία, πριν από την τελευταία τριακονταετία; Το πολιτικό σύστημα, έφθασε στο σημείο να ενοχοποιεί την κοινωνία, να την εγκαλεί ως αμαρτωλό συνδαιτυμόνα, να επικαλείται, ως δικαιολογία του, τη δωροδοκία της και τον εκμαυλισμό στον οποίο το ίδιο την υπέβαλε. Όμως η έννοια της ευθύνης για αυτό ακριβώς επινοήθηκε. Για αυτό ακριβώς αμείβεται έτσι πλούσια που αμείβεται. Για να μη μπορεί να τη διαχέει, αυτός που φέρει την ευθύνη, πονηρά προς τα δω και προς τα χει.

Μπορεί μια επανάσταση της λογικής σήμερα να αποκαταστήσει αυτό το μέγιστο ηθικό κενό της μεταπολίτευσης; Μπορεί η επανάσταση αυτή έστω και να υπάρξει μέσα στην ηθική ερημιά των ημερών μας; Ειλικρινά αμφιβάλλω. Η λογική, χωρίς την ηθική, μόνο ως κυνισμός μπορεί να υπάρξει.

* * *

Δε χρειάζεται όμως να καταλάβουμε τα πάντα για να αναλάβουμε δράση. Πρέπει να αναλάβουμε δράση, διά και υπέρ του ορθού λόγου, γνωρίζοντας ότι έτσι μόνο είναι βέβαιο ότι, με τον καιρό, θα καταλάβουμε και καλύτερα.

Δεν έχουμε μόνο στραβά. Έχουμε και μοναδικά καλά.

8011 ΝΙΚΟΣ ΣΑΚΚΑΣ

Πράγματα που δεν υπάρχουν στα λεξικά, άρα και στο μυαλό, κανενός άλλου στο πλανήτη. Όπως το φιλότιμο.

Και, μετά, είναι και το άλλο καλό νέο. Αυτό με το μη γραμμικό κόσμο, που μέσα του ζούμε και που γεννάει απίστευτες δυνατότητες και εκπλήξεις. Αρκεί να δρα κανείς έξυπνα, με φαντασία, μες στο χρόνο. Να μην τον παρατηρεί, από έξω, να περνάει.

* * *

Είναι αδιανόητο να ζούμε εκτός λογικής. Όπως είναι αδιανόητο να ζήσουμε εκτός Ευρώπης. Η λογική εδώ γεννήθηκε. Η Ευρώπη εδώ γεννήθηκε.

Μπορούμε.

Αναφορές

[1] Αριστοτέλης, Περί των Σοφιστικών Ελέγχων, 167α,1

“Παραλογισμοί εκδηλώνονται όταν αυτό που ελέχθη με μερική έννοια εκληφθεί ότι ελέχθη με απόλυτη”.

[2] Max Weber, Politics as a vocation (Η πολιτική ως επάγγελμα)

“Με τους 300- 400 χιλιάδες αυτούς κομματάνθρωπους, χωρίς καμιά ικανότητα πέρα απ’ το να υπηρετούν το κόμμα τους, η σημερινή κατάσταση δε θα μπορούσε να συνεχιστεί χωρίς απίστευτα κακά. Τη διαφθορά και τη σπατάλη μπορούμε και την αντέχουμε μόνο λόγω των τεράστιων δυνατοτήτων της χώρας μας”.

[3] Αριστοτέλης, Τοπικών Ζ, 145α, 15

“Ούτε η ανικανότητα αισθήσεως ύπνος, αλλά αίτιο το ένα του άλλου, διότι ή κοιμόμαστε από ανικανότητα αισθήσεως η από τον ύπνο αδυνατούμε να αισθανόμαστε”.

[4] Αριστοτέλης, Τοπικών Θ, 156β, 25

“Η πρόταση πρέπει να λέγεται με μορφή παραβολής, γιατί κάτι που προτείνεται για άλλον και δεν είναι χρήσιμο για τον ίδιο μας τον εαυτό είναι πιο εύκολα αποδεκτό”.

[5] Αριστοτέλης, Τοπικών Θ, 156β, 20

“Πρέπει να φέρνει κανείς αντίρρηση στον ίδιο του τον εαυτό. Οι αποκρινόμενοι δε δυσπιστούν απέναντι σε εκείνον που συζητά αμερόληπτα”.

